

ШЫН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 110 (16568)

2002 чылдың
сентябрь 24,
ВТОРНИК

Ат салган шагы 20.30

Садар өртгээ 3 рубль.

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазында

ОРГАНИЗАСТЫГ СЕССИЯ

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының организаастыг сессиязы сентябрь 23-те болур ужурлуг тургаш, кворум саны четпес болганындан сентябрь 24-түң хүнүнче сонгаарлаттынган.

Депутаттарның албан езунун сургакчылаашкынарның график езугаар доостур үезин барымдаалап көрдүнген организаастыг сессия хуралыга киржир ужурлуг 22 депутаттың барык хөй кезии келбээн. Ооң ужур-утказы барымдаалыг, чүге дизе чамдык депутаттар боттарының округтарынга янзы-бүрү дилеглиг хөй санныг сонгукчулар-биле ужуражып турарлар.

Ооң кадында палатаның хүн бүрүде ажыл-чорудулгазынга эргежок чугула аналитиктиг материалдарны сонгукчуларның дилеглеринден кириер, хоойлудүрүм сайгарылгазынга база ажылгаарының аргазы бар дээрзин депутаттар өөренип көрүп турарлар.

Игорь ДАМДАК.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

◆ Эрткен пятницада Сонгу Осетияның бир кызаазынга даг бажындан миллион тонна ажыг дензилиг дош бузулгаш, сайдовурак болгаш суг-биле холужуп батканының түңнелинде, 22 кижиге өлгөн, 98 кижиге ис чок чиккен. Халаптың уржуктарын, өлгөн-читкеннерниң сан-түңүн тодаргай чугаалаары ам дээрзинде болдунмас. — РФ-тиң Оңза байдалдар яамызының орук албанының амы-тын алыр специалистери ында ажылдап турар. Бо халап ам-даа уламчылап болурунун айыылы бар. Бүгү кемчеглерни ап тур бис — деп, сайыт Сергей Шойгу дыңнаткан.

◆ Чечен дээрбечилер Грузияның девискээринден Россияга шургуп кирер деп турар. 82 км узун грузин-россий кызыгаарда 500 хире дээрбечи аңгы-аңгы бөлүктөрдө үстүп алган белеткенип турар, олар Мурнуу Осетияда база көстүп эгелээн. Дээрбечилер Панкис кызаазындан дезип үнүп эгелээн, бир араб дээрбечини грузин кызыгааржылар туткан. Маңаа холбаштыр РФ-тиң Президентизи В.Путин мынча дээн: «Грузин таланың кымнар-биле демисел чорудар деп турары ам-даа билдинместир. Эргежок чугула апарза, Россия КНО-нун Уставының 51 чүүлүнге дүүштүр дээрбечилерниң турар черлерин ылап тодараткаш, согушкуннарны кезектеп чорудар эргелиг, а Россияда 700 мундан миллион чыгыгы грузиннер чурттап турар, оларның эргелерин кыспас бис». Согушкуннарны кезектеп таварыштырып болурун камгалал сайыды С.Иванов база бадьткан.

◆ Воскресеньеде Крас-

ноярск крайның губернаторунун албан-дужаалынга болган катап бадьлаашкынарда Красноярск хоорай губернатору Александр Усс болгаш Таймыр автономнуг округтун губернатору Александр Хлопонин оларның кандидатуралары дээш катап бадьлаашкынарның тодаргай түңнели үнмээн, ынчалза-даа Александр Хлопонин мурнап турар деп, медээ үнгөн.

◆ «Лукойл» компанияның оралакчы президентизи Сергей Кукураны оорлаанын дыңнаткан бис. Сөөлгү медээден алырга, ооң турар черин айыткан кижиге 3 млн. долларны, 3 млн. евро акшаны төлээрин негеп турары илереп келген. Алды шоодайга сыңар-сыңмас ол акшаны компания чери белеткеп алган, айтырыгны канчаар шиитпирлээрин оралдажып турар.

◆ Мурнуу болгаш Сонгу Кореяларның аразында хананы бузуп эгелээн. Ийи чурттун шериг специалистери көрей күрүнелерниң аразында демир-орук болгаш автомобиль оруктарының кыдыында миналарны аштап эгелээн.

◆ РФ-тиң Күрүне Думазы Россияга бир чыл үш ай иштинде референдум эрттирбес дугайында шиитпирни хүлээп алган. Чылдагааны — референдумга чарыгдар 4 млрд. рубльди алыр дес чок болганы. Ынчалза-даа бо шиитпирни РФКП Федерация Чөвүлелинге, Президентиге болгаш Конституция судунга хомудаар эргелиг.

(АГЕНТИЛЕЛДЕР
МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).

СУКПАК СУУРДА

КОНТОРА — ШКОЛА АПАРГАН

Хавак баары оргулааш черде калбарып чоруткан Оймалькты улус шаандан-на Сукпак дээр. Ол оргулааш ам чуртталганың янзы-бүрү хевирлиг бажың-балгады-биле долдунган. Аңаа тургустунган баштайгы «Сукпак» совхозтун ажылчын комитединиң даргазынга ажылдап, ажылчын аңгының ажыл-ижин башкарып көрөм дээрге, аңаа барып ажылдаан мен. Ынчан ажылчыннарның хөй кезии чолаачылар, механизаторлар, инженер-техниктиг ажылдакчылар турган. Чаа тургустунган мал семиртир ажыл-агыйла болгай. Ол совхоз мал семиртириниң талазы-биле республикага бирги черге турган.

Сурагжаан «Сукпак» совхоз рынок экономиказының үезинде буурап дүшкен-даа чүве. Та чеже тонна эки сорттук этти Саян артынче ол чүдүрүп чоруткан чүве. Оон бээр 30 чылдар эрте дүштү. Эглип келбес амыдырал ынчаар-ла эрте дүжерге, таптаашкынар эгелээн. Тапталып калган Сукпакка ногаалар өстүрер дээн «Рассвет» ындынналдыр чайынналып эгелээн. Ырлаар-хааржактар ынчан ынчылгыг ырлап турган. Ынчалза-даа «ындынналган «Рассвет» ыйлып кээп дүшкен. Ооң хос конторалары арткан. Ол бажыңнар хоорай кыдыынга хоютку бооп-даа шыдаваан. Хоорлуп чаштап, буступ эгелээн.

Ол чараш бажыңнарже оорларның халдаашкынары эгелээн. Бустур хире черлерин бузуп аппараттар. Өңгүргей кара казанактар арткан. Башкылар, суурнун чурттакчылары тоймаглаттынган тудугларны эде кылып, аңаа школаны ажыдарын саналдааннар. Бирги Президентивис, амгы Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржак чоннун саналын деткээш, ону эде кылдырып киришкен.

Бо суурда тудугну «Шолбан-Ай» КХЭ-ниң Анатолий Артурович Базыр-оолдун бригадазы эде кылып кирген. Контораларның иштики өрээлдериниң аразында бузуп ашарган ханаларының артынчыларын ап каапкаш, класстар кылдыр алгыдыр тутканнар. Ам ында 16 класстар өрээлдери бар. Бажыңның дээвиерлерин ады-

рып, шывыгларын эде салган. Сонгаларның рамаларын чазааш, шуптузун шиддээннер. Бузулган, үрелген эжиктерни чаа эжиктер-биле солаан.

Столовая турган ийи каът бажың база сандан үнгөн турган. Тудугжулар ону база чаартканнар. Бузуп каапкан бажыңның ханаларынга таарыштыр тууйбулар салыры берге болганын чугаалап турдулар. Тудугнун өрээлдери малгаштап, чугайлап, дозулаан шеверлекчилерниң аттары маңаа кирибээже хоржок деп, тудуг ажылының удуртукчузу Аким Ламаевич Карасал диледи. Олар бо-дур: Арина Шириндыви, Ирина Монгуш, Аянмаа

«Шолбан-Ай» тудуг чериниң макталдыг, ажыл-агыйжы удуртукчузу Аким Ламаевич Карасал.

Ооржак, Хензиг Ооржак, Долаана Иргит, Зина Саая, Алевтина Хомушку, Оля Чүлдүм, Лидия Шогжал, Руслана Кандан, Алена Даваалай, Ай-Кыс Сержиң болгаш өскелер-даа.

СУКПАК СУУРНУ АЯН КИРИЕР

Сургакчылап чеде бергеш, Сукпак суурну аян кириер Аким акый бригадазы Алдарлыг-ла диведиве.

Ыттар, куштар турлаа болган «Рассвет» конторазын Карасал Аким бригадазы Каастап тургаш, кылган диди.

Сукпак суурнун уруглары Сула, тараа өстүргештин

Аким кылган школазын Алдаржыдар диведиве.

Идегелдиг Акимчилер Интернатты тудуп бээрге, Мастерская, столовая Магаданчыг диведиве.

Тойотазын мунуп алгаш, Дораан-на бо халдып келир, Тудугларның судалындан Тудуп алган Аким акый.

Ондар ОХЕМЧИК.

ЧУРУКТА: Сукпакта тоймаглаттынган тудугларны катап эде кылып турар бригадаларның тудугжулары. Авторнун фотолары.

АК СЕТКИЛДИГ АЖЫЛЫ ДЭЭШ

Контроль-ревизия албанының ажылдакчыларын шаңнаар дугайында

Саң-хөө болгаш ревизия ажыл-чорудулгазының адырынга ачы-хавыязы база үр чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты

Россия Федерациязының Саң яамызының Тыва Республикада Контроль-ревизия эргелелиниң кол контролер-ревизору **Евдокия Акимовна Сафонова**, Россия Федерациязының Саң яамызының Тыва Республикада Контроль-ревизия эргелелиниң хоочуну **Павел Васильевич Тихоновка**, Россия Федерациязының Саң яамызының Тыва Республикада Контроль-ревизия эргелелиниң килдис эргелекчизи **Хүлер-оол**

Серен-Чимитович Хертекке тыпсыр. Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлүг бижии-биле

Россия Федерациязының Саң яамызының Тыва Республикада Контроль-ревизия эргелелиниң контролер-ревизору **Ольга Сыдам-ооловна Норбуну** шаңнаар.

Кызыл хоорай,
2001 чылдың сентябрь 16. № 155.

Д.С. Кууларны Тыва Республиканың «Шыл-гарангай күш-ажыл дээш» деп медалы-биле шаңнаар дугайында

Эртем адырынга ачы-хавыязы база үр чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тываның күрүне университетинде тыва аас чогаал болгаш литература кафедрасының эргелекчизи **Доржу Сеңгилович Кууларны** Тыва Республиканың «Шыл-

гарангай күш-ажыл дээш» деп медалы-биле шаңнаар.

Кызыл хоорай,
2001 чылдың сентябрь 16. № 156.

В.А. Муравлеваны Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлүг бижии-биле шаңнаар дугайында

Харылзааны хөгжүдеринге ачы-хавыязы база үр чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Сарыг-Сеп кожунунуң харылзаа белдириниң кол бухгалтери **Валентина Александровна Муравлева**ны Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлүг бижии-биле шаңнаар.

Кызыл хоорай,
2001 чылдың сентябрь 16. № 157.

«Чедер» курорттун ажылдакчыларын күрүне шаңналдары-биле шаңнаар

дугайында

Үр чылдарда ак сеткилдиг ажылы база чоннуң кадыкшылын быжыглаарынга амы-хууда үлүг-хуузу дээш

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты «Чедер» курорттун бухгалтери **Людмила Васильевна Коваленко**га тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлүг бижии-биле

«Чедер» курорттун массажици **Галина Николаевна Савельеваны**, «Чедер» курорттун ажылчыны **Михаил Дыртык-кысович Санчааны** шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК

Кызыл хоорай,
2001 чылдың сентябрь 16. № 158.

РОССИЯНЫҢ АМЫДЫРАЛЫНДАН

Парламента-рийлер алмазтыг черге

«Саха (Якутия) Республиканың турум хөгжүлдезиниң ажыктыг системазын Соңгу чүк девискээрлериниң чаа модели кылдыр тургузар» деп эртем-практиктик конференцияның ажылынга киржири-биле Федералдыг Хуралдың үстүү палатазының даргазы **Сергей Миронов**, РФ-тиң Президентизиниң Ыраккы Чөөн чүкте федералдыг округунда бүрүн эргелиг төлээзи **Константин Пуликовский**, Саха Республиканың президентизи **Вячеслав Штыров**, Федерация Чөвүлелиниң кежигүннери, Күрүне Думазының депутаттары Якутскиде чеде берген.

Саха (Якутия) Республикага эртер Федерация Чөвүлелиниң хүннериниң үезинде аны-бүрү темаларга беш «төгерик столдарны» эрттирер. Хүннериниң киржикчилери Мирный хоорайга баргаш, алмаз тывыкчыларының чымыштыг ажыл-ижи-биле таньжар.

Сергей Кукураны оорлап аппарган

«Лукойл» компанияның бирги оралакчы президентизи **Сергей Кукураны** билдинмес кижилер оорлап аппарган. Россияда ол хире улуг деңгелдиг бизнесменин бир дугаар оорлааны ол.

С.Кукура Внуково суурда бажынындан ажылынче чорупкан. «Мерседеске» оон аңгыда чолаачызы болгаш бир камгалакчы орган. Демир-орук оруу кежер деп бар чорда, арыннарын дуй шараан, шериг хептиг кижилер машинаны тургузупкаш, С.Кукураны өске машинаже кири сөөрткөш, билдинмес черге аппарган. Халдакчыларның машиналарында шагдаа номерлери кадаан болган.

Бо «оорлаашкынны» сойгалаарынга дуза кадып болгу дег медээ берген кижилерге 30 миллион рубль шаңнал бээрин «Лукойл» компанияның удуртулгазы аазаан. С.Кукураны оорлаанының даартазында-ла компанияның чидири миллион-миллион рубль четкен. А компанияның рынок өртээ 14 миллиард доллар. Ооң үлүүнге Россияда тып турар бүгү нефтиниң барык дөрттүн бир кезээ онаажып турар.

Профэви-лелдериниң сорулгалары

Москвага Профэвилелде-

риниң бүгү-ниити конфедерациязының (ПБК) 14 съездизи эрткен. Аңаа ПБК-ның даргазынга **Владимир Щербаковту** катап соңгаан.

Профэвилелдериниң кол сорулгалары чаа Россияны катап тургузар оон партиязының программалар-биле дүгжүп турарын съездиге аалчы бооп киришкен Күрүне Думазының даргазы **Геннадий Селезнев** медеглээн.

— Дүгжүп турар чүүлдер болза, чүнүн-даа мурнунда, ажылчыннарының амыдыралының төлөптүг деңгелин магадааары, бедик бүдүрүкчүлүг күш-ажыл дээш чөптүг төлээри, өөредилгеге, культурага болгаш кадык камгалалыга бюджеттен акшаландырышышкынны өстүрери-дир — деп, Г.Селезнев медеглээн.

Арга-арыг — бүгүдөниң байлаа

Россия Федерациязының Президентизи В.Путин арга-арыг ажылдакчыларының профессионал байырлалына холбаштыр оларга байыр чедиргеш, арга-арыг ажылынга баш удур көрүүшкүннери тургузарын, Россияның национал байлаа — арга-арыгы камгалап арттырарынче угланган хемчеглерни алырын айыткан.

Маңаа холбаштыр Россияның Арга-арыг яамызы 2002-2010 чылдарда арга-арыгларда байдалды үндэзини-биле өскерттиринче угланган чурттун арга-арыг хөгжүлдезиниң концепциязын РФ-тиң Чазанга чугаалажып көөрү-биле кириген.

«Буштун буттары» Россияга эглип келир

Дагааларның грипп аары непертээн АКШ-тың Мэн, Пенсильвания, Соңгу Каролина штаттарындан Россияга дагаа эдин чорударын Россияның Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызы бадыткаан.

Америк дагаа эдин кири сөөртүп садарының удурлангычтарының бирээзи **Москваның мэри Юрий Лужков** турган. — Найысылалче америк дагаа эдин кири сөөртүрүнге бар-ла шаам-биле шаптыктаар мен, чүге дизе чоннуң кадыына хора чедирер биостимуляторларны дагааларны өстүреринге ажыглап турар — деп, ол медеглээн.

Ооң-биле кады Москвада садып турар дагаа эдиниң 80 хуузу мөөңөп садар рынок

системазын дамчыштыр сайгарып турар. Ол каналдарны дамчыштыр сайгарылганы кызыгаарлаары барык болдунмас, чүге дизе Россия ветеринарларның берип турары сертификаттары Бүгү-россияның девискээринде күштүг бооп турар, а Россияның куш өстүрүкчүлери дагаа эдинге хереглелдин чартыын безин хандырып шыдавайн турар. Ынчангаш «Буштун буттары» биске амдангыч чем бооп турар.

Пленарлыг хурал хрониказы

РФ-тиң Президентизиниң хүлээп албас деп көргөни «РФ-ке күрүне пенсияларының дугайында» РФ-тин Хоойлузунун 7 чүүлүнге өскерилгелер кирир дугайында» РФ-тин Хоойлузун (ниити күш-ажыл стажына «чамдык» үелери кири санаар, а ол ышкаш пенсионерниң хууда коэффицентизин барымдаалап, пенсияны албышаан, төлевирилг ажылга пенсионерниң ажылдаарының дугайында) чугаалажып көөрүндөн уштуп каапкан.

Бирги болгаш ийги номчулгалар үезинде:

«Хамааты камгалал дугайында» федералдыг хоойлууга немелделер кирир дугайында», «РФ-тиң прокуратуразының дугайында» федералдыг хоойлууга өскерилгелер кирир дугайында» хоойлуларны хүлээп алган.

Ийги номчулга үезинде:

«Үнелиг саазынар рыногунун дугайында» федералдыг хоойлууга өскерилгелер болгаш немелделер кирир дугайында» хоойлу төлевилелин хүлээп алган.

«Реклама дугайында» (пиво болгаш арага аймаанга реклама кылырынга кызыгаарлаашкын кылыр дугайында) федералдыг хоойлуунуң 16 чүүлүнге немелделер болгаш өскерилгелер кирир дугайында хоойлу төлевилелин хүлээп алган.

Өске-даа чамдык доктаал төлевилелдерин сентябрь 13-те пленарлыг хуралга хүлээп алган.

Кымга, чүү дээш төлээр бис? РФКП-ниң Күрүне Думазында төлээзи **Николай Коломейцев** мынча дээн: «Ийи чыл бурунгаар күрүнеде үш харысалгалыг кижиниң — Төп банк даргазының, саң сайыдының, Саналга палатазының даргазының даштыкы чурттарга Россияның өрзиниң дугайында чугааларын дыңнаан бис. Шупту аңгы-аңгы саннар адааннар. Саналга палатазының даргазы даштыкыга өревис 37 млрд доллар дээн. А бөгүн бистин дарга-бошкаларымыс ук өрени 17,8 млрд доллар

дижип турар. 2003 чылда күрүне бюджетинден төлээр бо өрелери кымга, кашты, чүү дээш төлээрин үстүнде дүжүметтерден ыяап-ла айтырар херек». Маңаа холбаштыр Президентиниң Күрүне Думазында бүрүн эргелиг төлээзи **Александр Котенков** мынча дээн: «Билдинмес чүү боор, мен-не билбес-тир мен».

Астафьев Енисейже

көрүмүшаан

Виктор Астафьевтиң Россияда баштайгы литература музейин Енисей районда Подтесово суурда ажыткан. Район чагыргазының даргазы **Василий Сидоркин** чогаалчының «Мажалай ханы» деп номун белекке берген. Ында Астафьевтиң холубиле бижээни мындыг одуруглар бар: «Мээң номумну тайгага аңнап чораш, номчу. Мээң-биле чугаалажып турган ышкаш, номчуур сен. «Сидоркин чоокка чедир, шынап-ла, аңчы турган, тайга чоруурда номну ап алгаш чоруп турган. Бир катап аңнааш кээрге, ооң бичи бажыңчыгажыныче адыг киргеш, бар-ла чүвени коптарып каапкан болган. Ооң чидиг азының (дижини) изи номда артып калган. Школа музейинче кирер эжик аксында Виктор Петровичиниң мындыг мерген сестерин көскүзү-биле сиилбип каан: «Амыдыралга бүзүрээри, көрбөөн, тыппаан чүүлдеринче чүүткүүрү — бистин төнчү чок, өлүм чок сүнезинивис-тир».

Доннун

балыкчылары мактанып болур

Петропавловка деп район төвүнүн чурттакчызы **Николай Багрищев** мактанып болур.

Хүн ажып чорда, балыктаар четкизин төрөң эзереге салып кааш, балыкчы уjurалдарын өөрүнге хөөрөп берип, стакан асагзын чооглааш, эренинде четкизин кезерге, эзереде уштунмас болган. Чадашкыш, өөрүн кыйгырып, дуза дилээн. Олар шак ажыг үеде оралдашкыш, арай боорда четкини эрикче үндүр сөөртүп келген. Чүү дээр силер: 2,5 метр узун мезил ораажы берген чыткан. Тараа деңзилээр шаңга машинага чүдүрүп келгеш деңзилээр, 88 килограмм бооп-тур. Багрищевтиң мактаныры дам барган деп, өөрү дыңнаткан.

(Төп парлагдан допчулап алган).

ЧҮГЛЕ ТУРАСКААЛ-ДАРГА ЭВЕС

Делегейниң кайы-даа булуң-нарындан аян-чорукчулар Тывага кээп, кожуннарже үнүп, бистин чуртувустун чараш бойдузун магадап, чоннуң амыдырал-чурттагызы, культуразы-биле таньжыксаар болгай.

Орукка чораан аян-чорукчу кижы ыңай-бээр көрүнер, орук кыдыында тудугларны, тураскаалдарны сонуургаар болгай. Суурлар азы хоорайлар чоогунда (оларже кирер оруктар кыдыында) тураскаалдарның, бижимелдерниң камгалал байдалындан, оларга хамаарылгавыстан бистин культуразы-тын деңгели дораан-на көстү бээр. Бо кижин орук чораш, суурлар чоогунда чамдык скульптураларның холдарын, думчуктарын, «идик-хевиниң» кыдыын хоора шаап каан болгуларын бо-ла көөр.

Анык-чараш тыва кыс кижиниң хөлчок она кылдыр шуткааш, холунда кадаан тудуп алган, ыңай-бээр эрткен чонга «Орук-суур менди чаагай» деп алгап-йөрээп турганзыг тураскаалын чүү дээш үрээри? Бичи-даа кижилер чүвени хандыр билер, чараш чүүлдерге ынак кылдыр кижизиттинген турар уjurлуг. Ол чүгле ада-иезиниң кижизидилгезинден хамааржыр.

Эрте-бурунгу шагда тыва кижилер ажы-төлүнге кижини кылган эт-сеп, оваа, байзалар хамаанчок, ыяш, үнүш безин кайы хамаанчок сыйбас, турбас кылдыр кижизидип чораан. Амгы үеде ажы-төлүвүстү чүге сула салып алган бис? Оьтгаан мал безин кадарчылыг болур болгай. Ажы-төлүвүстү келир үениң езулуг тургузукчулары кылдыр кижизидер уjurлуг бис. Борга бүгү чоннуң киржилгези, чаагай чаңчылдарны амыдыралга ажыглаары, ажы-төлүвүстү бичизинден тура, чараш чүүлдерге ынак кылдыр кижизидери чугула. Бир дугаарында, ажы-төлүвүстүң угаан-бодалын, сагыш-сеткилин чаартып кижизидер апар бис. Ынчан бистин ажы-төлүвүс чүгле тураскаалдарга эвес, бүгү бойдузка, чонунга хайыралыг апар.

Сандо ТЮЛЮШ.

Кызыл-Тайга суур.

Кажан чуртка рынок экономиказы тургустунуп келирге, бүгү-ле бүдүрүлгелерге эки талаже эргилде болбааны билдингир болгай. Каш-каш чылдар иштинде көдээ чонну хандырып келген бараан хандырылганы буурап дүшкөн. Карылгалыг болганы-биле бедери берге көдээ суурларның садыглары хагдынган, көдээ чон хлеб болгаш амыдыралга чугула бирги херепледиди барааннары чок арткан. Ол үеде кожуун чагыргаларының дыка хөй удуртукчулары мынчаар чугаалап турган: «Кожпо садыгларын хаап каапкан, ол түрегдел эвес-тир, ыдыктыг чер куруг турбас, тывынгыр-сагынгыр сайгарлыкчы садыгны ажыдыптар». Уениң көргүскени-биле алырга, сайгарлыкчылар көдээ черге ажылдаарын күзевес, ол карылгалыг болган. Ам көдээде чүгле бодунуң сонургалынга таарышкан сайгарлыкчылар ажылдап турар. Оларның бараанының өртээ улуг, шынары багай, культурул хандырылга дугайында чугаалаан-даа ажыс чок.

Бо хүннерде көдээ чоннуң хөй кезии, кожууннарның удуртукчулары хереплекчилер кооперациязынче сонургалды-биле көрүп турар апарганнар. Көдээ черге социал болгаш садыг талазы-биле айтырылганын шийтирилээринге хереплекчилер кооперациязы кол рольду ойнап болур, быжыг дөстүг организация деп, көдээ кожууннарның удуртукчулары билип эгелээн. Бо чылдың дургузунда Тываның Хереплекчилер эвилелиниң баштаар черинге, көдээ черлерге садыглар ажыдып бээриниң талазы-биле хөй санныг дилеглиг чагаалар келген. Ону чоннуң хуралдарынга, ужуражылгаларга доктаамал чугаалап турган. Республиканың Хереплекчилер эвилелиниң баштаар чери ону билип турар бис, пенсионер кижии от, дус, далган садып алып дээш кожуун төвү кирери берге-ле болгай, ынчангаш

көдээ чоннуң мурнунда тургустунуп келген нарын айтырыгны бедик харысалгалы-биле шийтирилээрин кызып турар бис. Ол угланышкын-биле бо чылдың 8 айларында доктаамал ажыл чоруп турар.

Республиканың хереплекчилер ниитилелиниң шугуму-биле садыглар чүгле кожууннар төптөринде эвес, ырак, бедери берге бичии суурларда ажытынып турар. Орта чижек кылдыр Чөөн-Хемчик кожууну ап болур, сөөлгү чылдарда бедик шы-

чыраа-Бажы, Шеми, Элдиг-Хем суурларда садыглар ажыттынган. Эске-даа көдээ черлерде чаа садыглар ажыттынып турар. Кызыл кожууннуң хереплекчилер ниитилели Баян-Кол суурда садыгны, пекарняны, Терлиг-Хая суурда садыгны ажыткан. Каа-Хем кожууннуң кожпозу Ильинкада садыгны болгаш пекарняны, Таңдының кожпозу Бай-Хаак суурда бажың эт-севи болгаш ажыл-агый барааннарын садар садыгны ажыткан, Кочетово суурда садыг ажыттынарының

дыка хөй өг-бүлелерниң бюджетинге орулганы кириген. Бо чылдың сес айларында республиканың кооператорлары 251 тонна этти, 8,5 тонна сүттү, 50 тонна картофельди, 262 муң дагаа чуургазын, 75 тонна арыг дүктү, 1,5 млн. рубльдиң өлүүн белеткээн. Ниити белеткел ажылдарының түңү 18 млн. рубль болган.

Республиканың хереплекчилер ниитилелиниң үлетпүр адырының ажылдакчылары бо чылдың эрткен айларында 29 млн. рубльдиң продукциязын

алыр аргазын бодап, боттары-виска чаңылчываан ажыл-чорудулганы шийгээди алып талазы-биле тодаргай ажылдар чоруп турар. Ол дээрге баш кыргыыр, чурук тырттырар, хөөржүдүлге ачы-дузанының пунктулары, хеп, идик, амыдыралчы техника септелгези, кафе-бар, аалчылар бажыны. Ол амыдырал-хандырылга ачы-дузанының ниити түңү 4 млн. рубль чедип турар.

Ажыл-чорудулгавыстың эң кол угланышкыны — садыглаашкын. Үүрмектеп садар ба-

—————

Көдүрлүүшкүннүң оруунда

ЧОННУҢ ДИЛЭЭ-БИЛЕ

—————

нарлыг барааннарлыг садыг бүдүрүлгелери хөйү-биле ажыттынган. Оон чүгле бараанна садып алып эвес, чылыг шайны ижип, «Российская кооперация» деп солунну номчуп, херек бажың эт-севи болгаш өске-даа ажыл-агый барааннарын бажыңга чедирип бээр кылдыр чагыдып ап болур.

Бо чылдың август 30-де Хайыракан суурга садыг ажыдышкынының байырлалы болган. Орта суурнуң бүгү чурттакчылары киришкен. Садыгны чаарты септеп кылган, хөй янзы барааннар-биле делгеттинген, эңне кол чүве ооң өртээ Чадаана хоорайның өртээнден улуг эвес. Чадаана хоорайның хереплекчилер ниитилели делгем шөлдүг, хөй барааннарлыг «Садыг төвүн» ажыдып, чурттакчыларның сеткилин өөрткөн. Аш-чем болгаш ажыл-агый барааннары-биле четчир кылдыр хандырттынган, ооң өртээ Кызылдындан безин чийк бооп турар. Баш удур септелгени кылгаш, Бажың-Алаак,

кырында.

Чадаанага садыг төвүн, Бажың-Алаак, Хайыракан, Элдиг-Хем суурларга садыглар ажыдышкынынга ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты Х.Д. Монгуш киришкен. Сонгулда мурнунда ужуражылга үезинде үстүнде садыг объектилерин ажыдып ажылдадырын депутатка чагып кылдыр кириген турган. Ажыдышкын үезинде сонгукчулар дүрген, кыска хуусаада бедик шынарлыг барааннары садыгларны ажыдып бергени дээш, депутатка өөрүп четтиргениниң чылыг сөстөрүн чугаалап турган.

Көдээге социал айтырылганы шийтирилээр талазы-биле республиканың Хереплекчилер эвилели кол кичээнгейни бо чылыг белеткел ажылдарынче угландырган. Чурттакчылардан көдээ ажыл-агый продукциязының артыкшылыдын садып алып сорулганы салбышаан, черден чайгаар үнген кат-химисти, мөөгүнү, пөш тооруун садып ап,

бүдүрген, эрткен чыл-биле деңнээрге, 127 хуу өзүлдеги болуп турар. Ооң иштинде хлеб болгаш хлеб кылыглары 2860 тонна, кондитер кылыглары 111 тонна, чартык фабрикалар 62 тонна. Үлетпүр комбинады ногаа шыгжаар цехтиң септелгезин дооскан, амгы үеде картофельди, ногааның, кат-химистиң белеткели чоруп турар. Боттарының ногаа өстүрер черинге өстүрүп алган огуруттеринден 2,5 муң банка огурутти белеткээн, ооң-биле чергелештир ши, борщ, рассольник, томат, вареньениң янзы-бүрү хевирлерин белеткеп турар.

Школаларның, эмнелгелерниң, уруглар бажыңнарының болгаш садиктерниң удуртукчулары республиканың хереплекчилер ниитилелиниң үлетпүр комбинадындан (директору Л.Н. Шаповаленко) чийк өртектиг, экология талазы-биле арыг, консервалап каан ногаа аймаан садып алырын сүмөлээр-дир мен.

Акша-төгерикти ажылдап

раан саарылгазы эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 126 хууга көвүдээн, а амгы өртектөр-биле алырга, 116 хуу азы 99 млн. рубль болуп турар. Ниитиниң чөмөнчилге черлериниң саарылгазы 168 хууга улгаткан, ооң 75 хуузу боттарының продукциязы.

Амгы үеде садыг ажылдакчыларының кол сорулгазы — садыг ажыл-чорудулгазын чаартыры-биле чергелештир янзы-бүрү ачы-дуза чедирери болгаш садыгның дериг-херекселдерин солууру көрдүнүп турар. Республиканың хереплекчилер кооперациязының ажылдакчылары көдээ чоннуң социал айтырылганын шийтирилээринге боттарының төлептиг үлүүн кирип, чаңгыс эп-сеткилди, бир демниг ажылдаарынга беленин бадыткап турар.

Зинаида ШИШИГИНА,
ТР-ниң Хереплекчилер эвилелиниң баштаар чериниң даргазының оралакчызы.

СОЛУН УЖУРАЖЫЛГА

Тываның күрүне университетиниң тыва аас чогаалының болгаш литература кафедрасының башкылары база профессор Доржу Сенгилович Куулар Кызылдың педагогика колледжизиниң студентилери болгаш башкылары-биле солун ужуражылганы эрттирген. Ында Доржу Сенгиловичиниң доостурган студентилери Валентина Шыдыраевна, Чечен Майнаковна, Ирина Делеговна олар ажылдап турар коллективиниң ажыл, амыдыралы-биле башкызын таныштырган.

Д.С. Куулар ужуражылгага чүве чугаалааш, келир үениң башкыларынга буянныг мергежил шилип алганы дээш өөрүшкүзүн илереткен.

— Төөгүлүг, алдарлыг өөредилге черинде өөренип турардыр силер, аныяктар. Кайы-даа шагда эртем-билиг, ном кижиге херек. Шаг-шаандан тура бөгүнге чедир силерниң бо өөренип турарынар өөредилге черин Тываның төөгүзүнче алдын үжүк-

тер-биле кири бижиттинген кижилер дооскан. Силер база оларны дөзөп, шилип алган мергежиликтерге бердинип ажылдаар болзунарза, алдар-ат, хүндүткел чайлаас — деп чагыс-сөзүн берген.

Студентилер Д.С. Куулардан сонургааны айтырылганын салып, хөйүн билип алганнар. «С.Токаның «Араттың сөзүн» бе азы И.Бадраның «Арзылаң Күдерек» деп чогаалдарының кайызын шыырак деп санаар силер?» деп, айтырыгны уруглар салган. Кайы-даа чогаалдарының шыырак талаларын айтып тура, Доржу Сенгилович тыва эр кижии кандыг болурул, кандыг шынарларлыг, аажы-чаңныг болза экил дээрзин сонургаар болзунарза, «Арзылаң Күдеректи» номчуп алыңар деп, башкы сүмөлээн.

Башкыларынга педколледжтин, ТКУ-нун студентилери солун концертти үндүрүп берген.

Бистин корр.

ЧЫЛ БЮДЖЕТТЕРИ

Делегейниң чурттары боттарының чыл бюджеттерин янзы-бүрү үелерде тургузуп турар. Чижээ:

- ◆ Мурнундагы СССРЭ, социалисттик өске-даа чурттар, Италия, Франция, ГФР календарылыг чыл езугаар тургузар, биргээр чугаалаарга, оларның бюджети чыл эгезинден — январь 1-ден декабрь 31-ге чедир күштүп бооп ажылдаар.
- ◆ Великбритания болгаш Япония бюджетти чылдың июль

1-ден дараазында чылдың июнь 30-ге чедир;

- ◆ АКШ — октябрь 1-ден дараазында чылдың сентябрь 30-ге чедир;
- ◆ Турция — март 1-ден дараазында чылдың февраль 28-ге чедир тургузуп турар.
- ◆ Бюджет чедишпези дээрге орулгалардан чарыгдалдарның көвүдей бээри-дир.

Бюджет индексини дээрге, чурттап болурунун үези дээр.

Оорнуң оруу муңгаш КАМГАЛААР БЕ, АЗЫ ЧИДИРЕР БЕ?

Бистин республикада өнчү-хөреңги оорлар кем-херек үүлгедишкени болбай баар чаңгыс-даа хүн чок деп чугаалаар болза, ында частырыг турбас. Чуртталга бажыңнарын, машиналарны, садыгларны, гаражтарны, складтарны бо-ла үптөп оорлаан болур. Бо кем-херек үүлгедикчилериниң чүгле чамдызын илередип тып турар.

Өнчү-хөреңгини оорлаарына мергежээн кижилер үүлгедип, ниитилелге болгаш хамаатыларга улуг каражаны чедирип келген. Ынчангаш олар шагдаа ажылдакчыларына үр үеде туттурбайн турар. Ындыг-даа болза ол оорларның аяа долуп келири албанын амыдырал көргүскөн.

Сөөлгү үеде бажың оорлар чорук кончук көвүдээн. Ону мергежилдиг үптөкчилер баш бурнугаар хайгааралды, белеткелди чорудуп тургаш, үүлгедип турары илерээн. Ээн турган бажыңнарын демир эжиктерин безин үрөп азы дүлгүүр таарыштырып тургаш, кире бээр болу берген. Ол ышкаш бажыңның сонгаларындан, форточказындан, балконундан үрөп кире бээр таварылгалар бар. Бажың ээлери ылаңгыя дүне арагалааш, даң бажында удуп турар үеде, эт-хөреңгини арыда алгаш барып болур. Чамдыкта кады арагалаан

эш-өөрү-даа оорлай бээр.

Шак мындыг таварылгаларны болдурбазы-биле бажың ээлери кичээнгейлиг, эскеричел болуру чугула-дыр.

Чижээ, бо чылдың июль 7-де Суворов кудумчузунда бир бажыңның ээлери эзирик турда, 8 муң рубльди оорлай берген. Бо-ла айда арагалап хөглээн түнелинде танывазы кижии бажыңга чыткан бүгү улуг өртектиг 38 муң рубль өртектиг херээжен кижиниң каасталга чүүлдерин үптей берген. Оор туттурган, оорлаан чүүлдерин Сукпак суурга чажырып каанын тып алган.

Кызыл хоорайның иштики херектер эргелелиниң кеземче херээ истээр ажылдакчылары бо чылдың сөөлгү ийи айында найысылалдың девискээринден 5 кем-херек үүлгедикчизи бөлүктү туткан. Бөлүк бүрүзү он ажыг бажыңнарын үптээни илерээн. Оларның иштинден чеди кижии составтыг назы четпес бөлүк оолдар 12 оор, ийи үптөкчи херекти кылганынга каразыттырып турар. Олар ТР-ниң Дээди Хуралының, «Тыва парлалга» бажыңнарындан компьютер болгаш өске-даа техниканы оорлаан. Чамдыкта олар чагыларны күү-седип турган. Хамааты Н. дээрзи үстүнде адаан бөлүктүң удуртукчунга компьютер чагаан, ону

ол күүсеткен. Амгы үеде чагыкчы болгаш күүседикчи истелге адаанда турар.

Амыдыралдан алгаш көөрге, демир эжиктер, решеткалап каан сонгалар хамаатыларның эт-хөреңгизин камгалаарына долу магадылалды тургустуурап турар. Ындыг болганда, амгы берге үеде иштики херектер органнарының чанында таңныл албанының адырының ачы-дузанын ажылдаары саналдап турар бис. Силерниң өнчү-хөреңгичерни оорлардан олар идегелди камгалаар. Ол чүл дээрге, бажыңнарга медээ бээр херекселди тургустуруп алырыңар болур. Дүвүрээзин медээзи дыңналырга-ла, таңныл албанының ажылдакчылары үш-дөрт минута болгаш дораан-на медээни берген бажыңга чеде бээр. Бир эвес медээ бээр херексел тургузуп каан бажыңның өнчү-хөреңгизин оорлай бээр болза, ол когаралды төлөп бээр. Бажыңның эт-хөреңгизин идегелди камгалаар бо арганы ажыглары кижии бүрүзүнге ажыктыг, оорларга удур демиселди ол күштелдирер деп санап турар бис.

Виктория САРЫГ-ООЛ,
ТР-ниң ИХЯ-зының информация болгаш хөй-ниити харылзаалар албанының улуг инспектору.

"ШЫННЫН" ПОЧТАЗЫНДАН

ӨӨРҮШКҮВҮС ИЛЕРЕТТИВИС

Бо чылын бистин өг-бүлө-виске улуг өөрүшкү болган. 14 харлыг оглуусу Жения ыраккы Индияда лама башкылар өөредип турар улуг хүрээже Тывадан өөренип чоруур аас-кежиктиг болган. Аңаа барып өөренири-биле 6 оол, 1 уруг август айда аътанып чорупкан.

Оглувустун Кызылда Цеченлинг хүрээзинге 2 чыл дургунда кызымаккай өөрөнгөш, шылгалдаларны эки дужаагаш, өөренип чорууру дээрге-ле бистин, чүгле ада-иезинин эвес, төрөлдөривистин, акы-дунмаларывыстың, чонунун база өөрүшкүзү болган. Эрткен чазын Кызыл кожуунун Баян-

Колга Женияның ырадыр өөренип чоруурунга тураскааткан марафонга дөргүл-төрөлдери, башкылары, эш-өөрүндөн эгелээш, суурнун бүгү чону чыгып, акша-төгөрик-биле дузалашкан. Цеченлинг хүрээзинин хүндүлүг лама башкыларының бичии оолдарны ырак черлерже эртем-билиг чедип алыры-биле белеткеп, чоргузуп турары дээрге-ле тыва чоннун сайзыралынга төргин чедишкени деп билип тур бис. Бүгү-ле чүве эки-ле болзунам, курай-курай!

**Клара, Каадыр-оол
ДОНГАКТАР.**

Терлиг-Хая суур.

СУУРУМ КААС-ЧАРАЖЫ

Мен Хөндөргей суурга төрүттүнгөн мен. Бичимден тура-ла, куштарның уян ырызын, дамырак кара-суунун шулурткайнып бадып чыдарын, ыяштарның шимээн-даажын дыннап өскөн мен. Суурум катчимизи, тайга-таңдылары, аң-меңи, ыраажы айлаң-куштары, карак четпес алдын-сарыг ховулары, алаактары, аргаары-биле байлак. Хөндөргейнин мурнуу чүгүндө улуг бедик Чингирлээн даг, соңгу чүгүндө Эзерлиг, чөөн чүгүндө Ыраажы-Хем деп даглар кожоландыр хүрээленген. Төрөөн суурум олбо талазындан Улуг Хөндөргей болгаш Аныяк Хөндөргей деп

хемнер агып бадып чыдар. Ынчангаш көктүг-шыктыг Хөндөргейимни "Ыраажы-Хем" деп адаанында ужура-ла бар. Чоннун улуг артының эдээнде чаттылган суурумда 1 садыг-саарылга чери, чагырга чери, почта, ийи школа, "Херел" болгаш "Чөлээш" уруглар садтары, Культура бажыңы ажилдап турар. Арыг агаары, даштыг хеми, аң-меңи, бойдузу байлак суурум моон-даа сайзырап хөгжүүрүн күзээр мен. Мен суурумну "эдерге-ле хек, базарга-ла көк" деп чер бо деп бодаар мен.

Сайзаана БУРБУ.

Хөндөргей суур.

"БЕШ-ХОНАР"

Ары Торгалыг аржаанынга Улуг-Хем кожуунун социал хандырылга төвүнүн деткимчези болгаш удуртулгазы-биле 16 кижини август айда аржааннадывис.

Бо эрткен 7 хонуктун иштинде 53-54 хире майгыннар тиктинген турду. Аржаанга ырак-чоок кожууннардан дыштанып келген чон, суббота, улуг-хүндө чоок суурлар, хоорайлардан чон үзүктөлбейн кирип турду. Ында ниити аарыгларга кирер 9 шорга, карак биле чүректин аңгы черде 2 шоргазы бар.

Бо аржаанны 100 чыл бурунгаар тывылган дээр. Ону эртем-билигиги, сарыг шажын чүдүлгелиг ном-чур херээжен

кижи ажиткан дээр. Аржаанга колдуу нерв системасы кошкап, хол-буттары аарыг, чартыктап аарып турарлар кирип турар. Аржаанның ниити арыг-силиг байдалы чогуур деңгелде эвес. Чамдык келген аржаанчылар аш-чем чажарда, салырда бүдүн быжырып каан далган, савалыг сүт, арага суг салып каан боордур. Ол дээрге окта шын эвес, аржаанны бокталдырып, чүдедип турарывыс ол. Ол хамык аш-чем аңаа чыдып, курттуур болгай. Аржаанга бүдүн аш-чем салбайн, саң салып өрттедип каарга, ол арыг болур ужурулуг. Аңаа Өвүр кожуундан келген Куулар Борис Белековичини саң салып, аржаанны үнелээни кончуг эки

Паспорт солулгазы БОТТАРЫ ОРГАНИЗАСТА...

ССРЭ-нің хамаатыларының паспорттарын Россияның хамаатыларының паспорттарына солуур хемчеглерни бистин Ак-Туруг суурда чорудуп турар деп болур. Кожуунун иштики херектер килдизинин паспорт-виза албанының ажилдакчылары бо ажилды чорударда колдуунда күш-ажылдың хоочуннарын, назылап кырааннарны ыдалап турарынга таарзынмайн тур мен. "Бир эвес паспорттар дүргөн солувас болзунарза, пенсиянар бербес" суг деп турары мырыңай элдептиг. Оларга ыңдыг эргени кым-даа тывыспаанын билир бис.

Кырган, аарыг-аржык улустарга, бистерге паспортту дүргөн солуп алырынга чурук тырттырып алыры бергедеп келген. Мээң уругларым авазы Чечекмаа Бүрбү — ийги бөлүктүн инвалиди, ыңай-бээр чоруур аргагы чок. Бодум база ийги бөлүктүн инвалиди кижини мен. Канчаар-даа албадарга, коргударга, чер чоруур аргагы чок. Ындыг кижилер бистин суурда база херээ чок. Бо хире өрттээ турбас эртиневисти мынчаар эдилеп, үнелевейн турарывыс сагыш-сеткилди өйүп келир. "Беш-Хонарда" мындыг байдалды тус черниң чагырга черлери кичээңгейге ап, моон сонгаар аржаанны карактап, харыялаар кижиден томуйлап, идик-хеп уштур черлерден кылып, шоргаларны чаартып чурумчудары күзөңчиг.

**Сергей СУНДУЙ-ООЛ,
Нина ДОНЕН.**

Шагаан-Арыг хоорай.

ОГЛУМГА БОЛУШПАС МЕН

2002 чылдың январь 31-де, эртен, мээң оглум тоску классчы Альберт школаже өөренири-биле чорупкан. Баштай география кичээли болган. Башкы Г.Ховалыг өске класста кичээлдиг болганы-биле бо класста кичээлин орта эрттирбээн. Ынчангаш өөреникчилер остуг чаңнап, аажылап турган.

География башкызы кирип келгеш, өөреникчилерге карта үлээрге, бир оолга четпейн барган. Оон бир өөреникчи ол оолдун адын адавайн, "Сарыг" деп шолазын адаан. Оозу дыңнаваан. Мээң оглум олургаш, "Сарыг", аани кыйгырып тур" дээн. Айдың деп оол тургаш, мээң эжимни чүге шолаладың дээш мээң оглумче алгырып, шоглап эгелээң. Ол үеде башкы кирип келгеш, оларны соксадып кааш, класстан үнүп чоруй барган. Ынчан Айдың өөрлери-биле бөлүгөжип алгаш, Альбертти кыйгырып алгаш, "Бистин эживисти чүге "Сарыг" деп шолаладың" дээш арнын орта оолдарның бирээзи шашкан, думчуундан хан ага берген. Мээң оглум чүнү-даа ылттаваан. Альберт класстан үнүп келирге, демги оолдар соондан үнүп келгеш, сөөртүп алгаш, кудуктун соок суунга чундурган. "Ада-иеңге ылттавас сен", "Бир эвес клубка келген болзуңза, шанчык каар ийик бис" деп кыжганнар.

Ол-ла бүгүнүн соонда мээң оглум бажыңыңа ыглап четкеш, орта мээң боомну алгаш, дедир келгеш, Айдыңны боолаан, ол оол эмнелеге чок болган. Ынчан бажыңга турбааным кончуг хомуданчыг болган, бир эвес турган болзумза, боомну кайын бээр мен.

Чүге мындыг аар херекти бичии чаш оол кылганыл? Мен маңаа кымны-даа буруудатпайн, чаш оглумнун аар херекти үлгеткенинге-даа болушпайн тур мен. Ынчалза-даа ооң үнүп келген чылдагааны үеде болганыл деп айтырыгны ханы бодап көөрү, сайгарары, оон шыңгы тундундун үндүрери чугула деп санап турар мен. Хамыктын мурнунда моон сонгаар ыңдыг үлгедиглер болдурбазынче сагышты салыр ужурулуг бис.

Эрги-Барлык школазының клазыңга бо болган аар кем-херектин үнүп келген кол-ла чылдагааны ында өөрөдиге-кижизидилге ажылының денелини кудуздундан болган деп санаар мен. Чүге ол хүнде география кичээли орта эртпээнил,

школага дежурный башкылар чүге турбааныл? Бо дээрже өөрөдиге-кижизидилге ажылының четпезин херечилеп турар эвес бе?

Маңаа кым буруулугул? Хары чангыс. Бирги ээлчегде, школа директору А.А.Маадыр, өөрөдиге эргелекчизи В.Х.Саая буруулуг. Бир эвес ол эртен 9 "а" класста география кичээли башкының киржилгези-биле аңаа эрткен болза, ол халаптыг болушкун кажан кезээде чайлай бээр турган. Чаш оол Айдың-даа дириг турар, мээң оглум-даа херекке онашпас ийик.

Барың-Хемчик кожуун чагырганың өөрөдиге килдизи Эрги-Барлык ортумак школазыңга болган херекке мааарыштыр кандыг түннел үндүргенил, кандыг хемчег алганыл? Эрги-Барлык школазының коллективи кандыг түннелди үндүргенил? Бо айтырыгларның харызы билдинмес. Аар кем-херек школага, кичээлдер эртип турар үеде болган-дыр, ол дээш школаңын удуртулгазы, башкылары харыялаар ужурулуг эвес бе? Ындыг турбуже география башкызы Г.О.Ховалыгны ажылындан үндүргөн боордан башка, кымга-даа хемчег онаавааны элдептиг. Школаңын директору А.А.Маадыр, өөрөдиге эргелекчизи В.Х.Саая бир дугаарында хемчегте онаажыр ужурулуг эвес бе? Мээң билирим ыңдыг.

ТР-нің өөрөдиге яамызы Эрги-Барлык школазыңга мындыг аар кем-херек үлгедиги-кини болганын билир ужурулуг, ыңдыг-даа болза, ооң чылдагааны тодарадыр, буруулугларны хемчег алып талазы-биле чүнү кылганын билбес бис. Кижини бодаарга ол аар кем-херек үлгедиги-кини болганда, дораан-на бо яамының төлээзи орта келир, чогуур хемчээң алып ужурулуг турган. Мынчага чедир чүү-даа билдинмес-тир. Школаңын өөрөдиге-кижизидилге ажылын хынаары, ында четпестерни илередири ам-даа орай эвес деп бодаар мен. Ылаңгыя башкы кадрларның шынарынче сагышты салыры чугула болуп турар.

Чеди чартык өскүс уругларның адазы, бөдүүн ажилчын кижини мен, назы четпес оглумнун үлгеткен херээ дээш моральдыг-даа, материалдыг-даа аар чүктү чүктөп эртип чору мен.

**Шекпер-оол КАРА-САЛ.
Эрги-Барлык суур.**

ДЕТКИП ТУР МЕН

2002 чылдың июнь 6-да үнгөн "Шын" солунда Арыг-Үзүү суурда Шойдак-оол Ховалыгның "Хөөржүдүлгени артык дашка чокка" деп чүүлүн номчааш, бодум хуумда деткип, бодалдарымны бижикседим.

Шаанда тыва чон арага деп суксунну ишпес чораан, кижини мөчөөн черге дыка чурумнуг боор деп авам, ачамның чугаалажып органын бо-ла дыңнаар мен. Шойдак-оол Ховалыгның бижип турары дыка шын. Амгы үеде кижини мөчөөн черге арага ижил алгаш, ол мөчөөн кижиниң чанынга алгырып-кышкырап, чалчыттынар, чарбыттынар ки-

жилер тургулаар-дыр. Кижини кан-дыг-даа өлүмдөн, амы-тынындан чарылган соонда, ооң чоок кижилериниң кажыыдалын үлежир ужурулуг. Аравыста ыңдыг эвес, ол-бо дижип туруп бээрлеривис кайы көвей. "Бис шыдаар азы силер бе?" дээн соонда, хей-ле арага-дары садып эгелээр бис. Ол мөчөөн кижиниң кавайыңга сукпас-ла чүвевис чок. Ам шуут мөчөөн кижиниң черде оңгарының иштинге хевис чадып каар апарган. Ол дээрже черле шын эвес деп билип турар мен. Мөчөөн кижини ие чери, довураа хүлээп алып-ла болгай. Хөөржүдүлгени аас-дыл чок, хей-ле арага ижил

турбайн, оожум, чараш кылдыр үдеп каарга, арткан чоок кижилериниң сагыш-сеткилинге-даа эки деп бодаар мен.

Төрөлдөр хүнүнде база-ла аңаа баргаш, көөр арыглар туржук, арагалал-арагалал чоруптар, оон кедерезе хамык мөчөөн кижилерниң чуруктарын үреп, буза шаап, дозу-биле будуп каалкан болур. Шап ыңдыг чорукту та кандыг чүректин кижилер кылып турар боор чүве, кижини кайгап ханмас. Көдээ чагырга черлери бо айтырыгны база шыңгы көөр болза эки.

Р.КУУЛАР.

Хандагайты суур.

БУЯНЫВЫС-ЛА ЧЕТСИН!

Бис өөм ээзи-биле 15 чыл чурттааш, уругланмаан бис. Кирбээн, четпээн эмчивис, курорт, аржаанывыс-даа чок. Сөөлүндө бир Барың-Хемчик районда Дөң-Терезин деп суурда бичии уруг бар деп дыңнааш, ынаар черле чедип көөр дишкен бис.

Чугаакыр дунмай бисти хүлээп ап, чугаавысты дыңнааш, "Көрүп көөлүңер" дээш, 5 хондур эмнээш, "2 уруглуг боор силер — оол, кыс" дээн. Бис ийи чөгөл төнгөн улус сала бүзү-рексевейн чорупкан бис. Ынчан ол думавыска акша бээривиске база албаан, "оон кээр силер" дээн.

Кызылге келгеш, 3 ай болганда, семирп эгелээң мен, эмчилээң — иштиг болган мен. Өөм ээзи-биле дыка өөрөөн бис. Ынча чыл манаан болгаш, ону камнап, дедир ол дунмавыска барбаан бис. Ийи улай божаан мен. Улуу кыс, бичизини оол. Уруум 2 класс, оглум 5 хар чедер берген. Бистин өг-бүлө-виске буюн кылган дунмавыстың ады Айлаң Карбыевна Ооржак. Суурунга баарывыска, хоорай-же көшкөн болган. Бистин өг-бүлө-виске улуг аас-кежикти сөңнээн чазык чаңныг дунмавыска буюнывыс-ла чедер болзуң!

**Хомушкунуларның өг-бүлөзи.
Кызыл хоорай.**

РОССИЯ - ГРУЗИЯ:

ЧӨРҮЛДЭЭ ЧӨПТҮГ БЕ?

РФ-тиң Президентизи В.В. Путин КНО-нуң чингине секретарынче, КНО-нуң айыыл чок чорук талазы-биле доктаалмал кежигүнү чурттарның удуртукчуларынче болгаш Европа чөвүлелиниң кежигүнү чурттардыва, россия-грузин кызыгаарда тургустунуп келген нарын байдалга хамаарыштыр медеглелди чоруткан. Ооң кол утказында мынчаар чугаалап турар.

Чечняда чыылган делегей чергелиг террорисчи бөлүктөрү узуткап чок кылып талазы-биле Россия сөөлгү чылдарда эң шыңгыы хемчеглерни ап чорудуп келген. Бодувустун мурнувуска Чечняда турар террорисчи бөлүктөрү узуткап, Россияның ол девискээринге тургустунуп келген нарын айттырыгны политиктиг таарыштырылга биле шиитпирлээр арганы тургузуп турар бис. Шериг талазы-биле бис-тиң кол планнарывыс күүсеттинген.

Ол дээрже Чечняга турган федералдыг шериглерниң санын көскүзү-биле кызырган. Ооң биле чергелештир Чечняда федералдыг субъектилерге дүүштүр эрге-чагырга органдары тургустунган. Ылаңгыя чаа тургустунган эрге-хоойлу органдарында колдуунда чеченнер ажилдап эгелээн. Чаартылгалар көстүп келген болгаш амыдырал чорту тайбың байдалче шилчип кел чыдар. Республиканың экономиказы көдүрлүп, чаа школалар ажыгтынып, чуртталга тудуу уламчылап турар. Чечен Республиканың чаа Конституциязының төлөвилелин ажылдап кылып турар болгаш республиканың база тус черин эрге-чагырга органдарының сонгулдаларына белеткел ажылдары чоруп турар.

Чечен Республиканың девискээринден дескен террористер Грузияның девискээри Панкис кызаазында турумчуп алган, даштыкы организациялардан болгаш Грузиядан шериг чепсек болгаш акша дузаламчызын ап турарлар. Үш чыл иштинде Россия Грузияга чечен дайынзырактарга удур кады демисежирин саналдап келген. Чогуур үезинде орта тодаргай харыыны грузин удуртулга бербээн. Грузияның Панкис кызаазында делегей террористериниң эң-не күштүг баазы тургустунган. Ында Америкага айыылдыг чазылдырьышкынар белеткээринге киришкеннер, Россияның девискээринге чуртталга бажыңнарын чазылдырып турган террористер ында чаштынып чыдар. Оларны Тбилиси Россияның негелдезинге дүүштүр бээринден ойталаан.

“Бир эвес Грузин удуртукчулар россия-грузин кызыгаарга айыыл чок чоруктун зоназын тургузуп шыдавас

болгаш 2001 чылдың сентябрь 28-те КНО-нуң Айыыл чок чорук чөвүлелиниң 1373 дугаарлыг резолюциясын моон сонгаар күүсетпес болза, Россияның девискээринче дайынзырактарның халдаашкынын үзе шавар талазы-биле КНО-нуң Уставының 51 чүүлүнге дүүштүр дээштиг хемчег алыр эргени Россия бодунга алырын Президент В.В. Путин бодунуң медеглелинге айткан.

РФ-тиң Президентизи В.В. Путинниң медеглелин Грузияның эрге-чагыргазы болгаш хей-ниитизи бир янзы кылдыр хүлээп көрүп туу-

Россия Грузияже халдай бээр болза, ооң харызынга АКШ Иракты бомбалай бээр”. Мында кончуг ханы утка бары билдинип турар. Грузин парламентиниң төлээзи бо таварылгада кончуг шын чугаалаан. Америка Иракче халдаар дээш, Россиядан арай сестип турары билдингир болгай. Ирак биле Американың аразында тургустунуп келген чөрүлдээни тайбың арга-биле шиитпирлээр дээш кол рольду Россия ойнап турар. Россияның дет-

хөрөнгизи-биле хей кижилерни чыш алган. Бо чылдың март айда Хож Нухаев түрк фонд “Хажаварат” таварыштыр Гелаевке 500 муң долларның ачы-дузанын чедирген. Нухаевтиң кол политиказы Чечняны даг болгаш шынаа кылдыр ийи кезекке чара шаварын көрүп турар. Ынчангаш Гелаевти акшаландырып, хамаарышпас Ичкерия даг талазының кол командьлакчызы кылдыр көрүп турар.

Хей акша-хөрөнгилег Гелаевтиң дээрбечи бөлүүнүн саны көвүдээн. Панкис кызаазында ооң бөлүүнге, моон мурнунда “полевой командирлер” турган Абдул-Малик Межидов, Иса Такпир, Сурко Шулаев, Ваха Мурадов болгаш өскелер-даа каттыжып кирген. Сөөлгү үеде Грузияга Гелаевтиң чок өнүктери, “Акы-дунмалышкы мусульманнар” деп араб организацияның төлээлери Абу Рабия, Абу Амер, Абу Кудейма, Абу Хавс доктаамал кээп турар апар-ган. Оларның дугайында чугаалаан-даа херээ чок. Олар чүгле Россияга эвес, бүгү делегейниң чурттарын-

байдалда келген. Парлалгада үнүп турар материалдан алгаш көөрге, бодунуң төрелдерин, чок кижилерин эрге-чагыргага олуртуп, боду “кара бизнес-биле” холбаалыг апарган кижилер дээрзи билдинип келген. Чуртка экономиктиг болгаш политиктиг турум байдалды тургузар огулуг чүнү-даа кылып шыдаван. Экономиктиг кризистен политиктиг кризис чуртта улам-на күштелип кел чыдар. Ол бөдүүн чоннуң амыдыралына дыка аар-берге салдарлыг болуп турар. Чуртта тургустунуп келген турум эвес чоруктун түннелинде, даштыкы террористер Грузияның даргаларын “уя” кылып алганы таварылга эвес.

Шупту грузин чон делегей террористерин деткип турар дээр болза, шын эвес апаар. Ол талазы-биле грузин хей-ниитиниң бодалы бир аңгы болуп турар. Бир эвес Грузияның девискээринге террористерге удур демисел чорудар болза, Россияның федералдыг шеригге дыка берге болур. Чечен дээрбечилер чангыс черге турбас, шимчеп көжүп чоруур дээрбечилер дээрзин чангыс эвес удаа көрүп келген бис. Ийи талазында, ол дээрже хамаарышпас күрүнениң девискээри, дээрбечилер дагларда, куйларда чаштынып чыдар, ону узуткап чок кылып ындыг-ла амыр эвес. Бир эвес Шеварднадзениң чепшээрели чокка чечен террористерге удур дайын эгелээр болза, ол бодунуң политиктиг аталдарын көдүрери-биле аныктарны ол дайынче салып кириптери чайлаш чок. Ынчап кээрже, ийи чурттуң аразында дайын эгелээриниң байдалы тургустунуп болур.

Россияның девискээринде 1 млн. ажыг грузиннер чурттап турар. Ийи чурттуң аразында тургустунуп келген чөрүлдээ оларның сеткөл-сагыжын база дүүрөткөн. Шаг-шаандан бээр кады-кожа, эпиги-найыралдыг чурттап келген чоннуң ниити амыдыралына бо тургустунуп келген политиктиг чөрүлдээ улуг салдарны чедирип болур. В.В.Путинниң мынча деп чугаалаанын грузин удуртукчулар утпас болза улам эки. “Грузин удуртукчулар бодунуң девискээрин контрольдап, делегей терроризминге удур демисежир талазы-биле делегей хүлээлгезин күүседип, бодунуң девискээринден делегей террористериниң Россияже халдаарын болдурбас болза, кандыг-даа тускай операция болгаш өске-даа хемчеглер Грузияга удур болдунмас” дээрзин айткан. Ийи чурттуң аразында тургустунуп келген политиктиг чөрүлдээ — кончуг нарын айттырыг. Бо талазы-биле ийи чурттуң парламентизи чугаалажып, шын түннелди үндүрери чугула.

Сергей ХЕРТЕК

Грузияның Панкис кызаазында делегей террористериниң эң-не күштүг баазы тургустунган. Ында Америкага айыылдыг чазылдырьышкынар белеткээринге киришкеннер, Россияның девискээринге чуртталга бажыңнарын чазылдырып турган террористер ында чаштынып чыдар. Оларны Тбилиси Россияның негелдезинге дүүштүр бээринден ойталаан.

р а р
“Президент Путин бодунуң медеглелинде грузин удуртукчулар бодунуң девискээринде турар чечен дайынзырактарга удур улуг дайынны чорутсун деп турар, бистин девискээристе ында хей дайынзырактар чок — деп, грузин президентиниң делегей айттырыгларының талазы-биле чөвүлөкчизи Левин Алексидзе журналистерге чугаалаан. Ооң бодалы-биле алырга, Президент Путин КНО-нуң уставына дүүштүр Грузияны буруудайып турары чөптүг эвес деп турар. “Бир эвес Грузияның девискээринде 500 ажыг чечен дайынзырактар бар-даа болза, олар канчап-даа Россияның национал айыыл чок чоруунга улуг айыылды тургузуп шыдавас, ол дээш кожа чурттуң девискээрин самолеттар-биле бомбалай бээрже кайын боор — деп, Леван Алакидзе медеглээн.

Грузияның айыыл чок чорук сайыды Валерий Хабурзанийның чугаалап турарын езугаар алырга, Россияның чепсектиг күштери Чечняга тускай операцияны чорудуп тургаш, Грузия-биле кызыгаарга чангыс-даа чечен дайынзырак тудуп албаан болгай, бистин шериглеривис Россиядан шургул кирип келген 13 чечен дайынзырактарны тудуп алган. РФ-тиң Чингине прокурору В. Устинов Грузияга чеде бергеш, ол дайынзырактарны Россияга эгидип беринер дээрже, грузин тала ойталаан болгай. Кажан В.В. Путинниң медеглели үнген соонда, каш хонганда, ол 13 чечен дайынзырактарны Россияга эгидип бээриниң айттырыглары шиитпирлеттинген деп ындыг медээ массалыг информация чепсектеринге билдинип келген.

Грузин парламентиниң национал айыыл чок чорук болгаш камгалал комитетиниң даргазы Ираклий Батишвили бодунуң бодалын мынчаар чугаалаан: “Бир эвес

кимчези, сүмези-биле Ирактың даштыкы херектер ямызы КНО-нуң Айыыл чок чорук чөвүлелинче, ооң инспекторлар бөлүүн чуртунче киирерин чөпшээрээн бижикти киирген. “Бис бо чөпшээрелди үш чыл иштинде манап келген бис, Ирак дугайында айттырыг ам шиитпирлеттинип болур — деп, КНО-нуң чингине секретары

В.В.Путинниң мынча деп чугаалаанын Грузин удуртукчулар утпас болза улам эки. “Грузин удуртукчулар бодунуң девискээрин контрольдап, делегей терроризминге удур демисежир талазы-биле делегей хүлээлгезин күүседип, бодунуң девискээринден делегей террористериниң Россияже халдаарын болдурбас болза, кандыг-даа тускай операция болгаш өске-даа хемчеглер Грузияга удур болдунмас” дээрзин айткан.

К. А н а н
журналистерге чугаалаан.

Грузияның Президентизи Э. Шеварднадзе журналистер-биле ужуражып тургаш, Россияның Президентизи Путинниң медеглели далаш, бадыткатынмаан чүүл-дүр дээн. Ынчалза-даа Путинниң медеглелин Россия Грузияга удур дайын чорудар дээш чүткүп турар деп бодап болбас. Бир эвес октябрьның эгезинде Кишиневка болур ХКД чурттарының удуртукчуларының чөвүлөл хуралына киржип чеде берзимзе, В.В.Путин-биле ужуражып, грузин-россия кызыгаарда тургустунуп келген байдалды сайгарып, чугаалажыр мен деп турар.

РФ-тиң Президентизи В.В. Путинниң шыңгыы негелделиг медеглели Грузин удуртукчуларны элээн дүүрөткөн. А херек кырында Панкис кызаазында болгаш республиканың өске-даа девискээринде чечен дээрбечилерниң хей бөлүү чыылган. Оларның составы янзы-бүрү болуп турар. Руслан Гелаевтиң дээрбечи бөлүү оларның аразында эң-не күштүү. Чечен бизнесмен Хож-Ахмет Нухаевтиң акша-

га билдингир, делегей чергелиг террористер. Грузияны долгандыр турар үш дугаар улуг күш, наркотиктер талазы-биле командьлап турар альшкылар Увайс болгаш Имран Ахмадовтар болуп турар.

Амгы байдалды алгаш көөрге, Грузияның эрге-чагыргазы чүгле Гелаевтиң бөлүү-биле дорт харылзаалыг найыралды тудуп турар. Делегей дилээшкининде чоруп турар террорист Гелаевти билбес кижжи Шеварднадзе эвес-ле болгай. Бир катап телевизорга журналистерниң айттырыгларына харыылап тургаш, Гелаевтиң дугайында айттырыг салырга: “Гелаев — террорист эвес, ак сеткилдиг, хосталга дээш демисежип чоруур кижжи” — дээн уткалыг харыы берген. Грузин шеригниң кошкаан, республикада политиктиг күштерниң аразында турум эвес байдалды билгеш, кончуг кажар политик Шеварднадзе Гелаевти бодунга таарыштыр ажыглаар талазы-биле харылзааны тудуп турар байдал билдинип турар.

Сөөлгү чылдарда, ылаңгыя Шеварднадзениң удуртуп келген үезинде, Грузияның экономиказы кончуг сандаргай

Тываның Чогаалчылар

«Шын» солунга Д.Енданнын «Ону кайын уттур ийик бис» деп чүүлүн номчааш, С.Сүрүң-оол дугайында сактышкынарны номчукчулар-биле үлежирин шиитпирледим. Салим Сазыгович биле мээң өөм ээзи Юрий Шойдакович чуртталгазының иштинде үр чылдарда ажил-албан-даа, амыдырал-чуртталга-даа аайы-биле сырый холбаалыг чораан улус. Юрий Шойдакович Сүрүң-оол дугайында сактышкынарны бо-ла бижир турган кижини.

«Эдээди апарганда кады ойнап-тоглап чораан эжим, аныяамдан чаңгыс шугумга кады ажылдап чораан өнүүм, ажылга мени хүлээп алгаш, шилип алган мергежилге өөредип, амыдыралче ушкарып-башкарып каан даргам, үр чылдар иштинде үнчүп-киржип чораан кожам Салим Сазыгович Сүрүң-оолдун салым-хуузун сактып келгеш, арай мунгаранчыг шүлүк бижип алганымны бо хүннерде стол ишти үжөп, эрги бок саазыннар чинчерлеп олургаш, душ бооп тып алдым» — деп, ооң-биле кайы хире харылзаалыг чораанын солунга бижээн чүүлүнде каш сөс-биле түңнөп каан болду. Ол-ла чүүлүн мынчаар төндүргөн: «Адактын сөөлүнде бистин өг-бүлевис Салим Сазыговичиниң өг-бүлези-биле найыралдыг, үргүлчү бот-боттарывыстың чадырларывыска үнчүп-киржип, аяк шайны амзажып чордувус. Мээң уругларым оолдары безин ону сакты бергенде: «Дед Алин сугта бараал» деп баар турганын чугаалавас болза, бир-ле чүве дудуу болур ийик». Аңаа чүну немээр боор. Стол ишти чинчерлеп олургаш тып алган шүлүү бо:

*Сурун, эрес, олан-чипен
оолак шаамдан
Сургуул чораан үевисти
сактып келем.
Сээң адың кым дээр ийик? —
уткан-дыр мен.
Чеже чылдар эрте бержик,
санаваан мен.
«Өске черже
көшсүңзе-даа...»
сээң ырың
Өвүр черниң салгыны дег,
чүрээм суйбаар,
Өөрүшкүнү сеткилимге
тарып чоруур.
Хары черже өөренир дээш*

*авттанганың
Караам орта дүүнү дег,
көстүп келир.
Ужуп чанган дуруяалар
алгызы дег,
Уяранчыг, кударанчыг
бир-ле бодал
Хөңнүм өөр, хөрээм хөндээр
анчыг-даа бол,
Хөй чыл өттүр сарынналым
болу берген.
Аныякта кижини чүну
бодавас дээр,
Адааргал-даа турдум ыйнаан,
бодуң-на бил,
Черде, дээрде — Үш казт
Москваны сактып келгеш,
Чечен шүлүүң бижип
каан сен.
Кайгал чордум.*

1981 чылда С.Сүрүң-оолдун өөнүн ишти Хомушку (Октуй) Хөртезиновна биле Юрий Шойдакович Тываның ном

Шынап-ла, эзеңгизи дыңзый бергенде, С.Сүрүң-оолдун чугаазы палырткайны бээр кижиле болгай.

Бир күзүн, 1976 чылда-ла боор, С.Сүрүң-оол, Е.Танова, Ю.Кюнзегеш Сүт-Хөл кожуунче чорупканнар. Аңаа чораанының түңнелинде «Инек-Даш бригадазының сугатчызы Имажаптын чугаазы» деп шүлүк төрүттүнгөн. Допчаа (Дүктүг-Ашак) оглу Имажап авамның төрели, ону даайым деп өскен мен. Ол мурнакчы сугатчы дирткөш, Чазактын шаңналын ап чораан. 80 чылдарда Тываның ном үндүрер чери мурнакчыларга плакаттар үндүрүп турган. Имажапка тускай плакатты база үндүрген бис. Шүлүктен одурулган:

*... Сүрүң-оол оон
айтыра-дыр:*

шүлүктүн одурулларында кирген. *Шүлүкчүгөш чевен-даа бол,
Чудей бергеш номчузуңза,
Куску Сүт-Хөл сагыңдырар —
Глюкоза холумактыг
спирт дег боор.*

Ол оон-даа ыңай Сүрүң-оолдун 60, 70 харлаанынга база шүлүктөрнү турскааткан. Сөөлгүзүн хөй чылдарда эдержип келгенин түңнөп, мынчаар төндүргөн:

*... Бежен чылдың нууру
болган
Найыралын утпас мен — деп
Найдап тур мен,
хүлээп ал көр —
Белекчигөш — шүлүк бөдүүн
ийин, Салим!*

Үе-черге чогаалчы эштеринге Сүрүң-оолдан өске А.Арап-чорга бир шүлүк бижээн кижини.

Ам бодап чоруурумга Юрий Шойдакович үе-чергези чогаал-

чүвеге өөрүүр, кижини мактаарга, дыка амыраар кижини. Бистин чуртувуска демократия эгелээн дээш-ле, мурнунда партия кежигүнү чораан, коммунисттик партияның идеяларынга чилинге чедир бердинген болгу дег кижилер партиязын бактап, эрткен оруун карартып, солуннарга хөй-ле чүүлдерни бижип турар үеде С.Сүрүң-оолдун Октябрь революциязының, ноябрь 7-ниң хүнүнде байырлыг парадты канчаар эртирип чораанывыстың дугайын кончуг тода, кижиниң сагыш-сеткили эрткен үевисти сактып, дойлуп келир кылдыр көргүскен улуг хемчээлдиг материалын «Шын» солун ийи номерге парлаан чүве. Ону номчааным соонда мен аңаа: «Эрткен үең-даа бактавас, чаа келген Чазакка-даа чашпаавас кончуг-ла бьжыг туруштуг

ЭЖИШКИЛЕР НАЙЫРАЛЫ —

үндүрер черинге деңге ажылдап киргеш, тозан чылдар эгезинде соңнуг-мурнуг пенсияже үнген улус. Хомушку Хөртезиновна Сюрюң-оолдун бүгү назынында ажылдаан чери ол. Ооң күш-ажыл дептеринде, чүгле «кирген», «үнген» деп ийи демделгенден өске, хөй санныг шаңнал-макталдарның бижин бар. Чамдык үелерде ол организацияга дөртөлээ-даа ажылдап чордувус.

С.Сүрүң-оол биле Ю.Кюнзегеш чогаалчылар болганда, кожууннарга чон-биле ужуражылгаларга кады чорууру база хаая эвес таварышкылаар. Ындыг ужуражышкынарның түңнелинде солун ажыдышкынарны кылып, чаа бодалдарны, темаларны тып, шүлүктөрнү бижир кижини. Ол шүлүктөринге эжин ойнай-сылдай кирип шаап алыр. Чижээлээрге, 70 чылдарда-ла боор, кады Мөңгүн-Тайга чораан соонда, мындыг одуруллары бар.

*... Чугаа шуудаан. Биез ашак
Чуртталгазын хөөрөп
берген.
Баштыңчывыс Сүрүң-оолдун
Палыраары дам-на барган.*

*Чунуң-биле ыңча балык
Шүрөп алыр чүвөл, кырган?
Сүтен, четки*

ажылгаар бе?...

*... Сүлде-ле бо, канчангаш-ла
Сүрүң-оолду көөрүмге,
Адыр шывык тудуп алган
Арык булгал чоктал*

бар чор...

Ол-ла чоруп чорааш, Хөр-Тайга, Кызыл-Тайга (мээң өскен-төрөөн черим) суурлар, мээң хой кадарып өскеним Инек-Дашта бригадага чоруп чорааш, чула хүндүлеткен хире, Суг-Аксинга келгеш Сүрүң-оол хөлчөк чүдөп баксыраан-дыр. Ынчан Суг-Аксинның эмнелгезинге бистин күдээвис Валерий Самбылдаевич Ховалыгның кезер эмчи бооп ажылдап эгелээниниң үези ол. Баксыраан кижини эмнелгеге чедире бээрге, күдээвис оол спирт биле глюкоза холааш кудуп берген дээр. Оон көнгүс анаа апарганын, ону кайгаанын сөөлүнде катгырып-катгырып хөөрээр кижини. Ооң соонда Валерий Самбылдаевич биле олар аразында кайызын-даа «Глюкоза» деп шолалажыр апарганнар. Ол дугайы база бир

чыларының аразындан С.Сүрүң-оолга эң-не сеткилинден чоок, аажы-чаңы аңгы-аңгы-даа болза, бот-боттарынга тааржып чораан эжи ол. Чамдыкта хостуг үезин кады хөөрежип эрттирер дээнде, шилин ажыткаш, шыдыраазын салгаш олуруптарлар. Оон элээн үе эртип чорда, Салимның үнү бедип: «Сен чогаалчы эвес сен, ашак, мен чогаалчы мен» — деп изигленип эгелээр. Бирээзи: «Ындыг харын, Салим, сен чогаалчы сен» — деп оожуктурар. Бирээзи дүргөн изиг-даа болза, бирээзи черле хорадавас, оожум болгаш аразында эвин тыва бээрлер. Өг-бүлелеривистин бичии-бичин байырлалдарын, чылдың эртип турган улуг-улуг байырлалдарны-даа кады эрттирип чоргуладывыс. Мээң төрүттүнгөн хүнүм май 1-де, Хомушку Хөртезиновнаның төрүттүнгөн хүнү ноябрь 6-да, байырлалдың кырынга улам байырлал болуп келир чүве. Ол-ла бүгү ам мээң сагыш-сеткилимде, кударанчыг-даа болза, чырык сактышкынар болуп артып калган.

Салим Сазыговичиниң сеткили хомудаачал, бичии-ле

кижини дир сен, акым» — дидим. «Чүү дидир сен, дунмам, ам база катаптап көрөм» — диди, катаптадым. Дыка амыраар чорду. «Авазынга даңгырак» деп ному үнүп кээрге, ол чогаалын мактаарымга база-ла ыңча дээн кижини.

Каттырынчыг чүүлдер база тургулаан. Чаа үнген номун биске белек кылдыр бээрге, «эзеңгизи дыңзый берген» турган боор, ооң иштиги арнында: «Экии, төрелдер Сүрүң-оол» деп каан болган. Ону каттыржып шаг болган бис.

90 чылдарда мен солунга кезек чүүлдер бижип турган мен. Бир катап ол менээ «Ам Кюнзегеш деп чогаалчы чок, Дырбак деп чогаалчы бар» дидир. Мээң кижим база-ла мээң солунга чүве бижиримни деткивес, номчуп бер дээримге, көрүңмес-даа, чүгле солунга үнүп кээрге номчуп турду. Куду шынарлыг багай материалдар солунга бижип турар деп бодап турар улус-тур деп түңнел үндүргөш, ол-ла хевээр солунга чүве бижирин соксаан мен. Мээң чуртум Кызыл-Тайга

СЕРЕН-ООЛ ОНУ ШҮЛҮКТӨП КААН

Март айның адак сөөлгү хүннеринде В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга артист Серпаа Монгуштун чогаалдыкы кезээнинге турскааткан концерт болурун чарлалдардан номчаан болгаш айыткан үеде чедер бердим. Артисттин ырак-чооктан келген төрелдери, эш-өөрү, уран чүүлге ынак мөгейкичилер арбын чыылган болду.

Чонун мурнунга оюн-тоглаа, өөрүшкүнү сөңнөп чоруур артистеривис черле кырыыр эвестер. Чылдар эртип-ле турар, а олар биеги хевээр омак-хөглүг, чалыы көстүп чоруурлар. Серпаа Монгуш, Аызат Куулар, Каң-оол Тагаланов олар Кызылдың уран чүүл училищезин дооскаш, чон мурнунче үнгенден бээр үжөн чыл эртип, шевергин арын-шырайлыг чараш кыс Серпаа бежен харлай бергени бо. 100 чылдың чартыын чурттап эртип турар эжин деткип, театрың артистери кончуг солун концертти бараалгатканын көрүк-

чүлөр үнелээнин демдеглээр апаар. Концерттин программасында көргүзүтлөр, шиилерден үзүндүлөр, ыры-шүлүктөр юбиларның аңгы-аңгы чылдарда күүсеткилээн ролдары-даа болза, бо кезээге база бир янзы көзүлгөн. Элээн каш ырлар болгаш шүлүктөрнүң автору Серпаа боду. Ынчангаш ол чүгле күүседир артист эвес, чогаалдыкы салым-чаянын база сайзырадып чоруур.

«Шалын» деп ийи кижиниң көргүзүүнде Шагжырмаа, Шилимааны кончуг эки ойнааннар. Башкарыкчы Галина Музук юбиларга хамааржыр төөгүнү сонуурганчыг дамчыдып шыдаан.

Тывалар ажы-төлдөн пекпес чон болгай, шаанда Шекпээр девискээринге бир төрөл бөлүктүн суг бажы дагаан байырлалынга караң көрнүр кижини: — Бичии кыс немежи келди, келир чылын частан бээр көрө бээр силер — деп медээлээн. Серпааның авазы 15 дугаары кылдыр 50 харлыгында хеймер уруун чырык черже бодараткан.

Оозу анаа эвес артист болган. Бо төөгүнүн соонда Хусаиновтун «Авамның ак платъези» деп шийден үзүндүнү Серпаа болгаш Дыртык Монгуш солун, шыныг көргүскеннер. 30 чылдарның дургузунда культура шугумунга, театрга быжыгып өскөн С.Монгуш дендии көскү эвес-даа бол, шиилерге багай

КӨРҮКЧҮНҮҢ БОДАЛЫ

эвес ойнаарын сактып көрээлинер. «Хайыраан ботта» Салбакты, «Дирде-Мақдода» Сонгулдаевнаны, «Кым сен, Субедей Маадырда» Арыяны, «Сес ынак херээженде» Луизаны дээш, оон-даа өске.

Чаңгыс чер-чурттууглары чараш уруунга чоргаарланып, мактаар улус. Иштики херектер яамызының сайыды турган Сергей Сайын-Белекович төрөл ук-төөгүзүн аажок тайылбырлап, байыр чедирип, суй белээн сунду. Нимитизи-биле көрүкчүлөр сагыш-сеткиливис сергеп, эки

дыштанган чандывыс.

Бир-ле эгелеп алган болганымда, Серпааның амы-хууда талаларын база билер шаам-биле таныштырып көрейин. Шекпээр школазынга өөренип чорааш-ла, аажок хөй-ниитичи уруг-ла болгай. Уран чүүл көрүлдөринге, спорттун чадаг чарыш, лыжа маргылдааларыңа үргүлчү шаңнадыр кижини. Сөөлүнде Кызылче өөренип чоктап келгеш, хоорайның чыныды командазынга 1-ги разрядтыг халып чорду. Спартакиадаларга театрың адын камгалап грамота, өртектиг барааннар-биле шаңнадып турганын көрүкчүлөр болгаш спартакиадаңың киржикчилери билер бис. Өг-бүлелиг, ажит-төлдүг кижиге амыр эвес болгай, Серпаа кызымак болгаш Улан-Удэниң культура институтунун режиссер салбырын өөренип доозуп алды. Шүлүктөрнү солун, сеткүүл арыннарындан бо-ла номчуур бис. Эр хөй! Ол бажың-

балгадында база анаа-ла хүн эртирип чурттап чоруур эвес, а үлөгөр-чижектег, культурулуг херээжен дээрзин алдарлыг чогаалчы чораан В.Серен-оолдун бижээни «Серпааның чечектери» деп шүлүү бадыткаар-дыр. Ону чогаалдыкчы кезээге артист Уран Монгуш өткүт, тода номчуду.

«Шекпээр — чуртум, Серпаа — адым, Театр — ынакшылым, Артистер — эжим-өөрүм» — деп чурттап-ла чор, алдарлыг артизиви.

Долаана ЧИЖИТ.

РЕДАКЦИЈАДАН: Бистин бо бижиктивистин чагаазын орайтаан-даа бол, парладывыс.

«ТР-ниң алдарлыг артизи» деп хүндүлүг атты алганы-биле Серпаа Дарбаң-Хаевнага байыр чедирбишаан, моон сонгаар-даа чогаалдыкчы чедишкиннерни, өг-бүлезинге аас-кежикти, хөй санныг номчукчуларывыстың өмүңээзинден күзедивис.

ЭВИЛЕЛИНИҢ 60 ЧЫЛЫНГА

сумузунун төвүн шаанда Ак-Аксы дээр чүве. Ынчангаш Салим Сазыгович меңээ «Мен Актың бажын чурттаан, сен Актың аксын чурттаан — мындыг алышкылар бис, але» дээр кижжи. Чүү дээрл аан, эдержип-ле чордувус ийин.

Ам Д.Енданның солунга бижээн чамдык чүүлдеринге доктаар бодай-дыр мен. «...Хөөрү аажок хирлиг, бичии ыяш багай тумбочказындан чуруу барып дүшкөн» дээни шынга дүүшпес чүве-дир.

1995 чылдың апрельде С.С. Сүрүн-оол мөчөөн. Ол-ла чылын күс чоокшулап орда, кадайы Х.Х.Сюрюн-оол хөөрге тураскаал кылдыртырын ынчангы Чогаалчылар эвилелиниң даргазы М.Ховалыгдан дилээ. Кыш дүжүп олурда, тураскаал кылбас деп чүвени билбейн чагып каарга,

дээжизин салып турдум. Чуруунун ээрилдери кошкааш, бир ийинче халаа берген турган чүвени кылдырып каар дээш, күдээлерим эдертип алгаш чеде бээримге, бир буянын кижжи кылгаш, шүүчезин адаанда салып каан чыдар чорду. Тураскаал куду хөөрде улуг уйгузун удуп чыдар чүс-чүс кижилерин тураскаалы-биле бир дөмей. Кызыл хоорайда тураскаал кылыр черлерниң кылыр шаа-ла ол турган, ам-даа оон улуг дээредевес. С.Сүрүн-оолдун тураскаалын чаартып, эки тураскаалды кылдыртып каар кижилер бар чүве болза, дыка-ла өөрүүр ийик мен. Д.Енданның: «Кижжи бодаарга ону сегидер, экижидер арга бар ышкаш. Хамык ужур эвилелдээр херек» дээни кончуг шы. Ону эвилелдээр кижжи чүгле С.Сүрүн-оолдун төрелдеринден бир кижжи болур.

болур. Кадайының буду аарыг болгаш үш өрээл соок суглуг бажыны ийи өрээл изиг суглуг бажыңга орнадып алыр деп дилег кирип, хоорай чагыргазыңга чеже-даа барган кижжи. Ынчангы дарга Т.Д.Тинмей чөпшээрэвээн. Ооң соонда бажыңга изиг суг кириптерге, ону хуужудуп алган. Кажан журналистер бажың деп хөй аал ишти чурттаар бажың туттуна бергенде, бажың үлээр комиссия С.Сүрүн-оолдан: «Бир дугаар оочурда-дыр силер, Салим Сазыгович, каш өрээл бажың алыр силер?» — деп айтырган-дыр. «Меңээ бажың херекчок, бажыңым бар» дээн. Оон чамдык улус ойнай-сылдай «Бажыңың хуужудуп алган-дыр сен, ырак черде чурттап чоруур урууң база бар-дыр, чүге чаа бажыңны база албас сен?» деп айтырарга:

чон, хүндүлүг кижилер ачавысты сөөлгү оруунче үдежип, орнук-шуткан соонда, ооң тураскаалын тургузарыңга чазак-чагырга черинден дузаламчы-даа дилеп шыдавас болган мен.

Адазының хөөрүңге тураскаал кылдыртыры дээрге-ле, ооң ажы-төлүнүн, чоок кижилеринин херээ деп санаар чордум. Ынчангаш уруг-дарыым-биле демнежип, тураскаалды чок апарганының бир чылын тава-рыштыр кылдырткан бис. Дириг чорааш, «Товариштайга хөөрге азар бажың кылдыртып алыр мен» деп чүвелиг кижжи. Оозу каттырып каар. Хөөкүй Товариштайы ону мурнапкан. Амгы үеде баш кылдырары болдунмас, өртек-үнези улгаткан деп чүвени билген кижжи. Хөөрге барганда улустун тураскаалдарын кезип көөр турдувус. Кара даштын

болза, та каш чыл эртер.

Ам Хомушку Хөртезинов-наның дугайында сөс. Ол чааскаан артканының соонда, аарып-аржып, эмчиге чыдып турза-даа, дөрт чыл иштинде чааскаан чурттап олурду. Буттары шуут бастынмастай бээрге, үш чыл иштинде Салим Сазыговичинин төрели болур анык өг-бүле кады чурттаан. Ол уруглар эки ажаап, азырап келдилер. Эктинден элевейн, хырнындан аштавайн-даа олурар болза, кижинин сагыш-сеткилин үлежир, бичи-даа болза чугаалажыр кижилер чокта, ол кижиге дыка берге бооп келген. Ол уруглар эртенден кежээге чедир ажилдаар, ынчангаш кара чааскаан олура хүнээр. Х.Х.Сюрюн-оолдун чоок төрелдери-даа чок кижжи. Чангыс дунмазы шагда-ла чок апарган. Ийи-чангыс эдержип чорааны кадайлар чылдын ужу-бажында ында-хаая кире дүжер. Бис ышкаш 70 хар ажа берген улустун эш-өөрү-даа эвээжей бээр, чамдыктары өске оранче чоруй барган, чамдыктары аарып-аржып кижжи баксыраарга, хая көрнү бээрлери база бар. Ам канчаар, бүгү назыда эдержип келген болгаш чааскаан арткан кижини кааптар эвес, бо эрткен чылдар иштинде ону карактап, дуза кадып келдим, каш хондур барбайн баргаш, канчап олур ирги дээш, сагыжым саарзык апар.

Чангыс уруу Польшада чурттап чоруур, ооң-биле телефон, чагаа дамчыштыр харылажып турар бис. Күш-ажылдын хоочуну, бүгү назының иштинде күрүнезинге ажилдап берген, азырадыр кижизи чок кижинин баар чери кырган, инвалид улус азыраар күрүне албан чери-дир деп уруу-биле сүмөлешкен бис. Маргарита Салимовна бо чыин чедип келгеш, авазы-биле чартык ай ажыр кады чурттап, ажаап тургаш, Кызылдың хоочуннар болгаш инвалидтерниң бажың-интернадында ону тургузуп кааш чоруй барган.

Хан төрөл эвес-даа болза, чамдык кады төрөөннөрдөн-даа артык чоок эдержип болур деп чүвени бис дөрттүн найыралы бадыткап турар.

Дырбак КЮНЗЕГЕШ.

ЭРТИНЕ-ДАГНЫ ТУРГУЗАР

мрамордан бүткен тураскаалды кылып каан, ону М.Ховалыг машинага чүдүргөш, Х.Сюрюн-оолдун бажыңыңа эккеп берген. Кара мраморга чуруун чурташ, ак-көк мраморга дөрт азындан чыпшыр ээрип каан тураскаал С.Сүрүн-оолдун удуп турган өрээлинге кыштаан. Дараазында чайын Х.Сюрюн-оол улус хөле-зилеп алгаш, хөөрге тургустурган кижжи. Тураскаалдың өртээ ынчан сес миллион (эрги санаашкын-биле) ажыг болган. «Чогаалчылар эвилели чаңгыс көпеек-даа бербези ол-дур, але» деп хомудавышаан, боду төлөп берген кижжи. Чогаалчылар эвилелинге ынчан ону төлөжир хөрөңгү турган эвес. М.Ховалыг-даа, ооң соонда даргалаан А.Даржай-даа, амгы дарга Ч.Куулар-даа шалын чок, хөй-ниити эгелээшкын-биле ажылдап келгенер.

Сөөлгү ийи чылда мен ол хөөрнү төрөлдөр хүнү деп хүн таварыштыр бодум кижим хөөрүн сегидип баргаш база аштап-арыглап, ол хүн чедип келирге, кылымал чечектерни, шиви будуун, аыш-чемниң

Чазак чери акшаны чөпшээрэп-даа каарга, ону салыры амыр эвес. Каш-чеже катап айтырып чедер, сүржүр хөй үе-шак херек. Тураскаалды Саян артынга чагыры база амыр эвес чүве чорду. Баарга, белен даш чок болур. Тып каарга ыяап-ла барып көөр, алыр. Оон эккелгөш, бо хөөрге тургустурар машина-балгат хөлезини дээш, шүүдел кончуг хөй. Бодунуң карманындан база хөйүнү үндүрер апар боор. Дарга-бошкаларда ону кылыр кижжи чок, оларның ындыг үези-даа чок боор деп бодаар-дыр мен.

«Өлгөн-даа кижиден аргасүмени айтырып болур» деп чугаам бар. Ол чүл дээрге кандыг-бир чугула чүвени кылырда, ол турган болза, чүү дээр ирги деп бодаптарга, харызы боду-ла билдине бээри-дир.

«Эрги тураскаалың ап октап-каш, чаа, чараш тураскаалдан тургузуп бербээли» дээр болза, ол «Калчаарашпайн туруңар» дизе хөңнү-ле.

С.Сүрүн-оол халас чүвеге хөңнү чок, алыксак-чиксек эвес кижжи. Ооң чижээн моон көрүп

«Мээң бажыңым бар, мен күрүне мегелеп чорбаан мен» дээн. Оон өске хоптак-чазый кижилер болза, апкан турар боор.

2004 чылда С.Сүрүн-оолдун төрүттүнгенинден бээр 80 чылы болур. Аңаа чедир үстүкү эрге-чагырга черлери, Чогаалчылар эвилели бир чүвени кылыр боор деп идегээр-дир мен.

Д.Ендан: «Ю.Кюнзегештин тураскаалын көрдүм. Тулган кылып каан чорду» деп бижээн болду. Эргим киживис, багай ачавыс чок апарга, кижжи чугаалаары безин берге, угаан-бодалды хөме алган аар-берге качыгдалдың хүннеринде бистин ажыг-шүжүүвүстү үлежип, дуза каткан чоңуусту кажан-даа утпас мен. Президент, Чазак моральдыг-даа, материалдыг-даа дузаны көргүскен. Шериг-оол Дизиживич телефон дамчыштыр мээң-биле, уругларым-биле чугаалажып, ажыг-шүжүүвүстү үлежип, сеткил-сагыжывысты чигедип турду. «Мени хөөржүдөр акшаның херээ чок, мени ном үндүрер чер хөөржүдүп каар» — дээр кижжи. Шынап-ла, ындыг-даа болду. Хөй

бодунда чуруун чуртаан тураскаалды тааржыр деп көргөн кижжи. Ынчангаш ооң бодунуң күзелин барымдаалап, чуруу турлуп калбас быжыын бодап, тураскаалды Саяногорскиге чагыткан бис.

Бо чылдың ноябрь 17-де Ю.Ш. Кюнзегештин төрүттүнгенинден бээр 75 чылы болур. Аңаа уткуштур 30 чыгам чыл иштинде чурттап келген бажыңың даштыңга тураскаал самбыраны база аскан болза деп күзөлдүм мен. Чогаалчылар эвилелиниң чанында «Улуг-Хем» сеткүүлдүн редакциясында ажылдап турар болгаш, чогаалчыларның мөөрейлер эрттиргеш, ооң тиилекчилерин шаңнаар, семинар-хуралдар эрттирер акша-көпеек тыппайн, үстүкү албан черлеринден диленип, падын барап турарын көрүп турар мен. Ынчангаш тураскаал самбыраны азарын хоорай чагыргазындан чөпшээрэдип бээрин Чогаалчылар эвилелиниң даргазы Ч.Куулардан дилээш, самбыраны боттарывыс кылдыртыр деп турар бис. Ону кылдыртыр ужурлуг албан черин кезип кылаштар

ХЫНАЛДА ЧОРУП ТУРАП

Россияның ОБЯ-ның ТР-де Күрүнениң өртке удур хайгаарал албаны сентябрь 9-18 хүннерде 28 үнүүшкүннерни кылган. Оларның 7-зи меге дыңнадыг болган.

Бо хүннерде Кызыл хоорайда «Южный» деп машина тургузар черге «Москвич-шиньон», Ча-даана хоорайның Чүрмет-Дажы кудумчузунда бажыңның гаражыңга иномарка машина өрттөнгөн. Ол ышкаш өрттер чуртталга бажыңнарыңга болгаш немелде тудугларга болган.

Республикада болуп турар өрттерниң 70 хуузу Кызыл хоорайда чуртталга бажыңна-рыңга болуп турарын барымдаалааш, Кызыл хоорайның өрт чери 2002 чылдың сентябрь 5-тен октябрь 5-ке чедир «Жилище» хыналда-профилактиктиг операцияны эрттирип турар.

Өртке удур айыыл чок чоруктун дүрүмнерин сагып турарының талазы-биле хыналда Кызыл хоорайда чоруп турар.

Чойганай САНЧЫГ,
КӨУХА-ның парлалга албанының ажылдакчызы.

ӨЛҮМ ЧОК ЧОРУКТУҢ ХЕРЕЛИ

Бо одуруглар йөрээлдерниң бирээзин сагындырып келир, ынчалза-даа ынчан бис өске сөске доктааган турган бис. Пушкинниң бир одуруу хамаан-чок, чүгле чаңгыс сөзү безин боданырынче албадаптар ханы уткалыг болур.

Мээң караамның сөөлгү

көрүжү

Мөңгө чоруктун херелин

уткувас?..

Өлүм чок чорук.. Кижжи төрөлгөтөнниң чуртталгазында эң-не улуг тывызык. Ооң дугайында чугаалаары, боданыры безин коргунчуг. Өлүм биле мөңгө чуртталга. Өлүм бистин кайы-высты-даа манап турар, а мөңгө чуртталга?

Бир эвес өлүм чок чоруктун кайгамчык улуг алдарын бодап билер болзувуса, бо айтырыгга харылаары берге эвес. Анык Пушкинге бо шүлүк ооң чалыы үезинде бижиттинген бодунуң

салым-чаянның миннип чоруур өске-даа анык кижилерге ышкаш улуг ужур-уткалыг. Өлүм чок алдар дугайында күзеттине бээр болгаш аталдарның херели ону оюп эрте бээр деп мунгарып, коргуп чоруур:

Мээң караамның сөөлгү

көрүжү

Мөңгө чоруктун херелин

уткувас?..

Ынчалза-даа бодунуң кыска чуртталгазының сөөлүндө Пушкин бүзүрелдиди-биле бижип турар:

Чок, бүгү бодум-биле өлбөс мен..

Бо өлүм чок алдар дугайында. А бодунуң чер кырында күш-ажылы-биле өлүм чок алдарга чедер арга чок анаа бөдүүн кижжи канчаарыл? Вектерде алдаржы-дып каар ындыг йөрээксенчиг чуртталганы эрттирип безин шыдавас болза канчаарыл?

Маңаа шыңгыы хамаарылгалыг болур болза эки. Ооң дугайында анаа-ла ынчаар чугаала-ва, аңаа оварымча, кам чок хамаарылгалыг бооп болбас чүүлдер турар. Эң-не чиик сеткилдиг чуртталгага безин шыңгыы минуталар турар ужурлуг.

Чугула чүүлдер бо-дур: амы-хууда өлүм чогунар — ол дээрге-ле идегелдин айтыры-дыр. Силерниң сагыш-сеткилинер мөңгө чурттаар деп чүвеге бүзүрөңер — сагыш-сеткилинер ынчан мөңгө чурттаар. Бүзүрө-вес болзуңарза — сагыш-сетки-линер-биле чүү болуру билдин-мес-тир.

Ынчангаш кижилер боттары-ның сагыш-сеткилин арыглап, бачыттан, багай, өршээл чок херектерден камгалап чоруурлар — олар бүзүрээрлер: сагыш-сеткилим мөңгөде чурттаар. А канчаар? Ону анаа бөдүүн

сөстөр-биле тайылбырлаары болдунмас, бистин чугаавыста ындыг сөстөр чок. Аңаа анаа-ла бүзүрээр ужурлуг, ооң дугайында анаа-ла бодап чоруур херек.

Бир эвес бис бистин чуртталгавыс — мөңгө амыдыралдың чүгле кезии-дир деп чүвени бодап билер болзувуса, биске чурттаары чиик болур, чок кижилеривистин өлүмүн-даа чиикке эрттирер бис, бодувуска бис шыңгыы хамаарылгалыг апар бис.

Сөөлгү үзелювис, сөөлгү көрүжүвүс өлүм чок чоруктун херелин уткузун дээш бодунга шыңгыы хамаарылгалыг болуру, бодунуң сагыш-сеткилин камгалаары — кижжи бүзүрүңге, бистин кайывыска-даа эң-не чугула чүүл бо-дур.

Тайгана ОЧУР.

С.Л. Соловчиктин «Пушкин-ниң ыдыктыг йөрээлдери» деп номундан очулдурган.

ХӨЛЕЧИКТИН ОРТУН КЫЗЫ

Чаагай үнген тарааның өзүм-нери чер-чери-биле чаптылып, аалдар чайлагларга хонупкан, шагның чаагай үези чай келгенде, Татьяна дипломун алгаш, төрөөн Тывазыңче чаныптарын манай берген. Ону аалында база четтикпейн манап турган. Татьяна Ивановна Байкараның Москваның пс-таавы институтун 1955 чылда дооскан үезидир ийин.

Тускай эртемниг анык инженерни республиканың ынчаардагы удуртукчулары өөрүшкү-биле уткаан. Алгы заводунун мастеринге ону томуйлаан. Татьяна институт дооскаш чедип кээрге, ооң өг-бүлезиниң бадалы дыка берге болган: адазы уруг-дарыын, аарыг кадайын каапкаш чоруй барган.

— Мен ышкаш ядым, түрөңги өг-бүлелиг кижилер үр үеде өөренир арга чок турган. Ынчалза-даа институтка барып өөренир дээримге, авам күжүр «дүргөн барып өөрөн» дээн. Өөренип тура, идик-хеп садып алырынга бергедээш, дүнеки үеде көчөгарап-даа турдум. Чүгле авам ачызында эртембилеге четкен мен, хөөкүй авамны — дээш, кезек боданың бээр, Татьянаңың карааның чажы ийи-бирлеп бада бээр.

... Би-Хемниң Тарлаг суур. Бай-шыдалдыг кижилерниң бажыңнарындан шала озалааш черге хөй-ле өглер турган. Байлар чалчаларының өглеридир ийин. Аңаа Охотников дээр байның чалчазы Байкара Баккыстың өг-бүлези база чурттап турган. Бак-кыс үш ажы-төлү-биле кара чааскаан арткан. Чалча кижиге орулга турар эвес, бергедээш, оглун бир оруска эштенчи, уруун айбычы кылдыр тургузуп алган. Бак-кыстың бачи уруун Охотниковтар бызаа кадартып алган. Охотниковтар уругну орус хүрээге киригеш, Вера деп ат берген. Амыр эвес орук оон эгелээн. Бак-кыс ол дээш аажок өөрээн. Бичи уруг бажың, хеп чуруун, хлеб бажың-арың, кадыр-биле сизген кезерин боду өөренип ап турган. Вера 18 харлыыңга чедир чалчалап ажылдаан. Вера ийги уруун божаанда, ооң амыдыралы улам бергедээш, өөренир дээн күзели бүтпейн барган, ынчалза-даа ол уругларын өөредип алырын чүден артык бодаар чораан.

— Авамны өөренин дээш чалап, эрежип-даа турган чүве. Орус дылды арыг билер апарган кижиге. Чүгле бистерни өөренин деп бодаар, айтыртыңан чоруур. Уругларым эртемден апарза, менээ чүү-даа херекчек деп орат. Хуу-салым деп чүве ол-дур ийин — дээш, Татьяна Ивановна

улуг тынмайн баар эвес. Авазы деп чүве ыңдыг, ооң авазы ыңдыг чораан.

Татьяна Ивановна амыдыралдың берге шылгалдаларын төлөптиг чурттап эрткен. Алгы заводунун соонда республиканың Статистика эргелелинге кирген. Бөдүүн ажылдакчыдан эргелелиң оралакчы даргазынга, ооң соонда эргелелиң начальнигинге чедир 40 чыл дургузунда ак сеткилдиг ажылдаан. «Даргалар дунмазы болгаш ажылыңга депшип турар» деп хоп-чугаа-даа таваржып чораан. Чедимче чок чугаа-сооттун чалгыы бодула өже берген.

Чаңгыс черге 40 чыл ажылдаары дээрге төлөптиг кижиниң намдарыңга хамааржыр. Татьяна Ивановна кажан пенсияже үнүп турда, ону ССРЭ-ниң Статистика эргелели ам-даа ажылдаарын дилеп турган. Тываның Статистика комитетиниң амгы удуртулгазында Татьяна Ивановнаның өөреникчилери ажылдап турар. Аңаа канчап чоргаарланмас боор! Чаңгыс черге 40 чыл ажылдаан! Республиканың Статистика эргелели, ооң соонда комитеди бодунун мурнунда сорулгалары негелдеге дүүштүр чорудуп келген. Ажылдакчыларның билин бедидер, кадрларны бажыңлаар дээш дарга кижиниң харысалгазы улуг турган, ону Татьяна Ивановна шынчы күүсеткен.

Бөдүүн эвес, бедик харысалгалыг, ажылыңга бердинген, бодун өөрү-биле дең көөр, бөдүүн, билдигиң ажылдакчы Татьяна Ивановна Байкара республиканың шыырак удуртукчуларының, экономистериниң санынга кирген. Коллектив кезигүнери ону аажок хүндүлээрлер, үнелээрлер.

Татьяна Ивановнаның күш-ажылын бедик-биле үнелээш. Ону «Хүндүлелдиң Демдээ», «Улустарның найыралы» орденнер-биле шаңнаан, ССРЭ-ниң Хүндүлел дептеринде оон адын кири бижээн. А Тыва Республиканың алдарлыг экономизи атка үш удаа кирирге, эрттирбээни хомунданыг болгу дег.

Республиканың Статистика албан черлеринде хөй санныг ажылдакчыларның хүндүткелин алган Татьяна Ивановна дарта 70, а оон угбазы Надежда Максимовна сентябрь 30-де 80 харлаар. Угбашкыларның юбилейинде оларга байыр тудуа!

Татьяна Ивановна, «Шын» солунуң коллективи Силерниң юбилейиңер-биле изиг байыр чедирбишаан, кадыкшылды, ааскежини, чаагай амыдыралды силерге болгаш өг-бүлеңерге күзеди.

Василий МОНГУШ.

СЭЭН САЛГАН

Хөлөчиктин ортун кызы Хөлчөк ынак эжим болган. Кадыр-бертке торулбайн, Кады чор бис, чарылбаан бис.

Статхерээн — ажыл-ижин Ылап эки удурткан сен. Сээң изиң балалбас-даа, СЭЭН салган үзүлбес-даа.

Угбалары, дунмалары — Улузунун төвү болган — Эптиг өйде дуза кадып, Эктиң, хевин элетпедин.

Ажы-төлдү өстүрүп кааш, Ажыын бистер көрүп чор бис. Алдын куда эжиниң ажар Ачылыг хүн моорлап келир.

Валерий ШАРАВИИ.

Кыры шимчээр — хырын тодар... ПОСО-БАЙЫРЛАЛ

Тес-Хемниң Чыргаланды сумузунга посо-байырлал болган. Ол хүн пособие акшазы алган улус-биле кады суму чагыргазының даргазы, школа директору, участок шагдазы болгаш өске-даа харысалгалыг ажылдакчылар хүнээдир чагырга бажыңдан ыравааннар. Алыш-чем болгаш идик-хеп саткан сайгарлыкчылар (оларның аразында моолдар база) аңаа ажылдаан.

Бир машина чанында чыылган улуска чеде бээримге, чаа каскан картофель садып турар ажыл чоктар болду. Бо кожуунун 292 ажыл чоктарының бирээзи Очур-оол Биче-оол Оюнович

мынча дидир:

— Мен база пособие алып ужурга таваржып чордум. Манап-манап, каш акшаның пособиениң алыры, шынап-ла, байырланчыг чүве. Маңаа турар болзуңза, дүштөн соңгаар, ылангыя кежээликтей ыры безин дыңналып кээр. Мында шагдааның турар ужуру ол. А мен кожуунда чонну ажылга хаара тудар төптүн дузаны-биле ногаа өстүрер аргалыг болдум. Чыргаланды суму чагыргазы-даа (даргазы Раиса Соян), кожуунуң ажыл чоктар чери-даа (даргазы Караоол Лапчаа) меңээ сугаттыг чер берип, акша-төгөрик чегдирип,

ажылымга-даа дузалажып турлар. Чеди уруум-биле кады мынчаар-ла хырым тоттуруп чор мен ийин.

Тес-Хем кожуунга бо чылын 251 ажыл чоктар яңы-бүрү ажылдарга хаара туттунган. Чонну ажылга хаара тудар төп оларга 166,6 муң рубльди чарыгдан. Мынча дузаны көргүзүп, акшалыг ажылды сүмелеп турда-ла, чамдык ажыл чоктар чүгле пособиениң каш акшазыңга хандыкшаан дээрзин ажыл чоктун өстүргөн картофелин садып ап турган улус чугаалажып турдулар. А ажыл, шынап-ла, хөй.

Сирирмаа ЧООДУ.

БЫЗААНЧЫЛААР БЫЗААНЧЫ

бээн бажыңы ховар-ла боор.

Чүгле тудугжу эвес, узаныр-дарганнаар кижиге болгай. Пилораманың урелген үүп-саап кезектерин база соп кылыр. Оон ыңай айт дагазы, улуг-биче бижектер, чүген каасталгалары, тыва эзер, аптара, өг ыяжы дээш, кылбас-ла чүвези чок. Бажыңның бир чартың чазаныр мастерская кылып алган турар. Бүдүн өг ыяжын чазааш, тип алган ораарың-даа көөр мен. Ол-ла бүтү кылып турар чүлдери шуптузу Торгалыг, Чаа-Суур болгаш Чалааты чонунуң кириген чагыргалы болур. Кым чүну чагың-дыр, черле ыңай дивес, дораан кыла шаап бээр. Хөлезини дээш та чүну ап турган кижиге чүве,

аялгалар! Уян кижиге ыглаптар, кадыг кижиге каттырыптар чыгыы.

Тыва улустун шаг-шаандан тура ойнап чорааны игил биле бызаанчызы чагырып-дужаар чагырга үезинде чидер часкан. Ынчалза-даа Намчыл-Хуурак ышкаш чонунга чоргаар, чүвениң кедизин, келир үезин хандыр бодаар кижилер анык-өскени кижизидип, тыва чанчылдарны кагбайн чоруур кылдыр чагып база арттырып кааны ол-дур.

Хөй санныг уран чүүл көрүлдөлеринге киришкеш алган хүндүлүг бижиктерин болгаш өртектерин шаңналдарын санаар болза, та чеже чүве!

Чагырып-дужаар чагырга тергидеп турар үеде хүндүлүг аттарны база тыпсып-ла турган чүве болгай, а Кыргыз Намчыл-Хуурак Агбаанович барык бүгү назынында тудугжулап база чон мурнунга бодунуң чаяаттыңан ховар дээн талантыңың көргүзүп чорааш, аталдарга четпейн барганы хомунданыг.

Школа-даа дооспаан, эртембилег-даа чедип албаан, эргедужаал-даа эдилевээн, аңаа-ла ажылдап, амыдырап чоруур бөдүүн кижиге боорга, үстүкү черлериниң улуг дужаалдыг дарга-бошккалары херекке албайн барганы ол ыйнаан.

Хөөкүй акым 1998 чылда, чок апарганың мурнуу чарында, улуг уруунга: «Ачаң ам 77 харны ажып бар чор мен. Тыва Арат Республика-биле чажыт болгай мен. Хөгжөгер хөрээм кактап, хөйүн-ле бодап ор мен, уруум» дээш, карактарың чажын чодуп орган чорду. Канчап билер, ханада хоолааш азып алганы хүндүлүг бижиктерин-даа сактып, улуг ат-алдарга-даа четпээнинге хомундап орган бооп чадавас.

Торгалыг суурнуң кайы-бир кудумчун ооң ады-биле адаза черле артык эвес боор деп бодаар мен. Бо айтырыгың Дус-Даг сумузунуң чагырга чери болгаш ооң чурттакчы чону чөптүү-биле шийтирлептер боор дээрзинге улуу-биле идегедим.

Байырлаң КЫРГЫС, Өвүр кожуунуң Ак-Чыраа ортумак школазының хоочун башкызы.

Чырыткылыг овор

ону сонуургаваан мен. Өг ыяжын бир казырага орнаан деп улустан сөөлүңде дыңнаан мен.

Бажыңыңга кире бээр, ханада азып каан айт баштыг бызаанчы биле игил турар. Чамдык кежээлерде аңаа чеде бээр, улуг уруу Кара-кызы авазы-биле чем кылган турар. А оолдары Кара-оол, Комбу, Лаа, Костя болгаш чоок-кавыңыра бичи уруглары төгөриктей олуруп алган, ооң игилдеп, бызаанчыларын магадап дыңнаан оорлар. Хеймер кызы Таязы «Элдек шыңгыраашты»-даа тепкен турар чүве.

Бодунуң кылып алганы игил, бызаанчызы-биле Торгалыгың «Чадаган» агиткультбригаданың хоочун кезигүңү болуп, Өвүр кожуунуң болгаш республиканың бот-тывыңгыр уран чүүл көрүлдөлеринге барык бүгү назынында киржип келген кижиге.

Тыва тонун болгаш бөргүн кеткеш, сценага шала оожум үнүп келгеш, бызаанчызын элипселип тыва аялгаларны ойнай бээр, Торгалыгың кылаң кара суунуң кыңгыраажы, Дус-Дагның шыпшык бажыңдан каккан дүвүлүг хаттың улууру ол олчаан дыңналып келген ышкаш болур. Ол өйде зал ишти шыпшың-на баар, көрүкчү бүрүзү улуг тынарындан безин коргуп орган ышкаш сагыңдырар. Тааланчыг-ла

Билип кээримге-ле, өөвүсте чүгле авам, акым Хунажык, угбаларым Диңмит-Сүрүң, Быдак-Дамбаа, Халбаажык даайымның уруглары Чактар-оол, Ойдуужок база Долгар бар улус чордувус. Ачам-даа чок. Улуг акым Намчыл-Хуурак чидип-чидип, ында-хаая көстүп кээр. Ол келгенде айттарга чинге-тараа-даа чүдүрүп эккээр, чамдыкта пөс, таакпы, шай-даа таалыңнап алган келир. Ол чүвөлөрни кайың эккеп турганын ынчангы дымаа-халаң мен хөөкүй кайын билир ийик мен. Сөөлүңде авамдан дыңнаарымга, 1938 чылда, ачам чок апаар бичи мурнунда, 17 харлыында, дус хап эгелээш, ооң-биле ары черден орнап эккеп турган чорду.

1949 чылда «Торгалыг» колхозту үндезилеп тургусканда, өөнүң ээзи Түлүш Анайбан-биле баштайгы кезигүңнери болуп киргеннер. Чазаныр болгаш дарганнаар боорга, Намчыл-Хууракты колхозтун бызаанчылар бригадазынга кириген. Баштай соңга рамалары болгаш бажың эжиктери чазап турган. Оон улаштыр тудугже шилчээш.

Бажың тудар чудуктары Торгалыг хемниң иштинден шаңнап, тергелеп эккеп турганнар. Бажыңның ханаларын баштай салып каар. Манза дилдирде чудукту бедик черге салып алгаш, адаа, үстүңге ийи кижиге туруп алгаш, хирээлеп тура хүнээш. Чүгле кара күш билер, аар-ла ажыл. Акым мөгө Көңдей Чамбал-оол-биле дилип турган мен дээр чораан. Шаң ынчаар садыг, пекарня, складтар болгаш кыдыы-биле баткан элээн каш бажыңнары туткан.

Бежен чылдарны төңчүледи пилораманы тургусканда, тудуг ажылы хөлчөк шапкын хөгжүп эгелээш. Бажың тудар чудуктары машина-биле хем бажыңдан кышкы дош кыры-биле бадырып турган. Торгалыг иштинден алыр тудуг материалы эвээжей бээр, пилораманы Чоза хемниң Сарыг-Хөлге аппарып тургусканнар. Ооң кол удуртукчунга Намчыл-Хууракты томуйлаан. Пенсияже үңгүжеге чедир аңаа ажылдаан. Торгалыг суурда ооң холу дег-

ШЫН

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редакторунуң хүдээлгезин күүседип турар Күстүгүр САТ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторунуң оралакчысы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР: Нийтирил-политиктиг килдиз — 3-39-15, кездээ ажыл-агый килдизи — 1-03-90, культура болгаш өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, үлетпүр болгаш медээлер килдистер — 3-34-98, компьютер өрээли — 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16; Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солуну «Шын» солун редакциязының компьютер төвүңге өрзөн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнөр. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 6267. Чагыш 107.

АГАР САНЫБЫС: № 4070381040000010000 АКБ ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлапта болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлапта болгаш информация күркөмнелигиниң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлааттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүштейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыгылары дээш авторлар боттары харылаар.